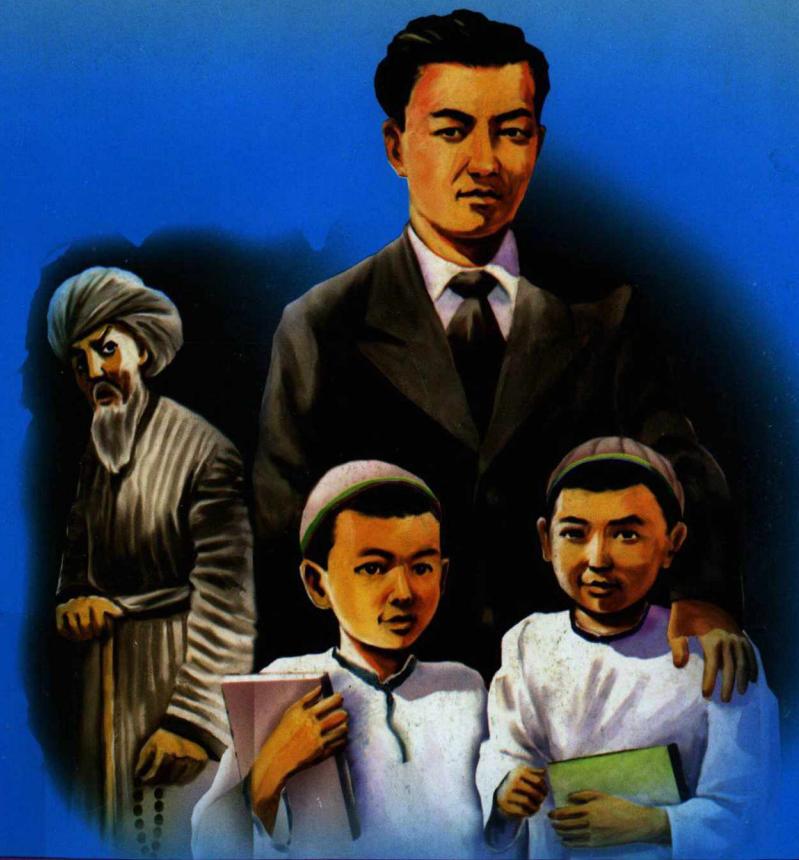

T. QAYÍPBERGENOV

MUĞALLIMGE RAKMET

8435
N2 — 2

Tólepbergen QAYÍPBERGENOV

MUĞALLIMGE RAXMET!

Povest

(*Ushinshi basılıwi*)

МАЖБУРИЙ НУСХА

NÓKIS
«BILIM»
2016

UOK 821. 512. 121-31-
KBK 5 Qar
Q-25

Kopagauñot qaqadıñmu
**Tólepbergen Qayıpbergenov. Muǵallimge
raxmet!** Nókis, «Bilim» baspasi. 2016-jıl.
88 bet.

Q 26

UOK 821. 512. 121-31
KBK 5 Qar
Q-25

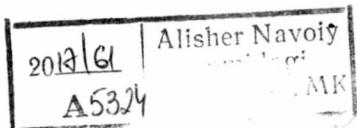
Hajı, Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Xalıq jazıwshısı, burıngı SSSR díni Mámlekетlik hám de xalıqaralıq Sholoxov atındıǵı syılıqlarınıń laureati Tólepbergen Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet!» povesti eń dáslep 1959-jılı kiril alfavitinde Qaraqalpaq mámlekетlik baspasınan shıgarılǵan edi. Onnan beri aradan 57 jıl ótti. Jazıwshı povestiniń ayırım baplarına jańadan ózgerisler kírgizdi.

Povest 1971-jılı Ózbekstanniń Mámlekетlik syılıǵına miyasar bolǵan. Jazıwshınıń bul shıgarması waqtında ózbek, orıs, eston, moldavan, türkmen hám basqa da tillerge awdarılıp basılıp shıqtı.

ISBN 978-9943-4434-9-5

© Tólepbergen Qayıpbergenov, 2007
© «Bilim» baspasi, 2016.

N2 8435
2

I

Ol awılda birinshi payda bolǵanda awıl ishi ala-sapıran edi. Yaǵníy, úlkenler óz ara kelise almay, birewleri «birigip jasayıq» dese, ekinshileri «yaq, darawara jasaymız» desip qızıl kegirdek bolısıp atırǵan kúnler edi.

Al bizge, balalarǵa, sol úlkenlerdiń tartıs-jánjelleri qam pátır, heshbirimiz awıldıń táǵdirinen bizlerdiń táǵdirimiz górezli ekenine oy jiberip kórmeymiz. Gileń balalar jiyılısıp alıp, azannan qara keshke kósheni shańǵıtıp top oynaymız, yamasa orpań topıraqta otırıp asıq oynamız...

... Joq, oylarımdı algá shaptırmay ángimeni ireti menen baslayın.

... Basqa awıllarǵa kóbasa barıp kórgenim joq. Al, ózimizdiń awıldıń kórinişi maǵan kútá unaydı. Átirapımızdaǵı qorshap alǵan qalıń toǵay bárqulla hárem tutıp, qoyganday kórinedi. Qısta siyreklep, jaz bolsa dónip, jasıl japıraqlardı jamılıp shıǵa keledi. Mine, onıń háremnen ayırması, usında gana dep sezemen. Toǵay arasında qıdırıp júriw bárinen de kewilli. Qırğıy menen miyqınıń palapanların izlep azannan keshke deyin gezseń de, jalıqpaysań. Turpatı qara úydey bolıp ketken torańǵıllar da bar. Al, biziń awıldıń qonıs jeri oypatlaw. Batıs jaǵımızda kóldıń jiyegi kórinip tur. Onda ósken náwqaraǵay qamıslar gúz bolsa úpeleklerin biziń awılgá jollaydı. Bir-eki jıllıqta usı qamışlıqtıń astında suw bar edi. Talay márte onnan óazdıń palapanların uslap ta qaytqanbız. Baspaqlarǵa súyriklerdi de, sol kólden ákeletuǵın edik. Bähár

bolsa, qaymaqlasqan muz astınan ushları iyiktey súyriklerdi tawıp alamız.

Awılımız usınday bolǵan soń men qalay súysinbeyin? Oǵada jaqsı kóremen-aw! Bul kóldı hámme «Dońgelek kól» deytuǵın edi. Sonlıqtan biziń awıl da «Dońgelek kól» bolıp atalıp ketken. Awıldıń balaları menen oylasıp, «Dońgelek kól» di talay márte gezgenbiz. Bundaǵı maqsetimiz ne ushın usilay atalǵan? Mine, usını biliw edi. Biraq, bile almadıq.

Biyulgı jaz men biletuǵın jazlardıń ishindegi eń erekshé jaz boldı. Óytkeni, ótken jılı bozdan jap jarılıp, awılımız oǵırı sánlenip ketken edi. Jańa japtıń boyında ósken qamışlar dút toǵay, shaqasına minip otırıwǵa da boladı. Eger de túbin balta menen shappasa, bir túp qamıstı men quşaǵan hálısız balalar bir mezgil orıp otırıwı kerek. Eger jarǵı bolǵanda onshelli qıyıngá túspes edi-aw dep oylayman. Sebebi, bir jola ágama qamıs oriwdıń biyıl qıyın bolatuǵının aytqanımda «Shapıraphı shıqqan jarǵı kerek, balam» dep kúlgen edi. Haqıyatında, shapıraphıları jarǵı bolmasa, ańsat emes.

Júwerileri de aytı qalǵanday. Shińgirikleri meniń baltırımnan kem emes. Házır bári de balıq kóz bolıp kiyatır. Basları da dorbaday. Qaysı birin aytayıń, awıldıń adamlarında daqıl kóp. Tarı, másh, günji qay jerde bolsa, sol jerde adam boyı. Paxta atızları da enapattay. Biraq ele olar tolıq pispey atır. Górekleri túymedey bolıp, awzıń ashayın-ashayın dep tur. Bazda góreklerin qolıma uslap kórip: «ashıwlangan adamnıń awzınday tobarsıp tursań-da, birden kúlip jibereseń-aw» dey-men.

Ásirese, qawıń degen iytırqın. Boz qarıqtan egilgen qawınlardıń hárbin adam túwe arba zorǵa kóterer. Eń kishi degeni Dýysen mollanıń úyindegi sadaqa qazanday bar deseń de boladı.

Men kóbinese Sayıp, Qunnazar, Sársenbaylar menen birge jüretuǵın edim. Kúni menengi talabımız asıq oyını.

Aqshamına qaray uyqı da joq. Awıldıń qawınları jalań ayaqtay bolıwdan-aq tınıshımız ketti. Ózlerimizdiń qawınımız bolsa da, bir túndı urlıqsız ótkermedik. Durısın aystsam, datqaǵa da shıgıp boldıq. Bunnan basqa bizlerde talap ta joq. Eger de adamlar qawınlarına aylandıra qaqpın qursa, qońsı awıllargá tawıq urlawǵa ketemiz.

Búgin eki kúnnen beri qawın urlıqtı awzımızǵa da almaytuǵın boldıq. Sebebi, kúilmegen jerden minaday hádiyse bolıp qaldı: eki kúnlikte Sársenbaydıń jalǵız ózi qawın urlıqqa barıptı. Ol basqalarımızdan kóre shaqqanıraq hám ásirese, sekerparalardı urlağandı jaqsı kóretuǵın edi. Geyde awıstırıp, úyine eki-úsh sekerpara alıp keletuǵın ádeti de bar.

Awılimızda Esemurat degen ǵarrı bar edi. Ózi qawın egiwge dım teperish. «Ómirinshe hálekke egip kórmegen» desedi jurttıń bári. Al sekerparanı jurttan burın shıgaradı. Bıyıl da sekerparası sasıp, iyt jep atır, degen ǵalawit tústi. Soğan «áne barayıq, mine barayıq» dep júrgende Sársenbaydıń qara bası bizlerge qaramay bargan eken. Ay qarańǵı bolǵan soń, ağasınıń uzın qara beshpentin sırtınan kiyip algan. Tún ishinde torlı qawın emes sıypalap biliwge, ǵarbız bolsa eken dizege qısıp kóriwge, pisken sekerparanı iyiskemey taba alama? Hárqaysısın bir iyiskeп, sarısın izlep júrgende Esemurat ǵarrı shanıshqısı menen

Sársenbaydı baliqtay etip, shanship alıptı. Esemurat ǵarrı onı iyt shıgar dep oylaǵan bolsa kerek. «Way-waylaǵan» dawısınan keyin ǵana bilipti. Qaydan bilsin, künde sargayǵan qawınların iyt jey bergen soń qolına shanıshqı alıp ańlıǵan góy!

Sársenbaydiń ózi ayıplı bolǵan soń, hesh nárse aytalımay jilaǵan da jata bergen. Esemurat ǵarrı shanıshqısın suwırıp alayın dese, shanıshqınıń tili qaytip shıqpaǵan. Sóytip azangá shekem Sársenbaydiń atızda büklenip jatırǵanınıń ústine bizler de bardıq. Shanıshqınıń úsh tili de jambasına kirip ketipti. Júregimiz suw ete qaldı. Bunday baxıtsızlıqtı heshkimniń basına salmaǵay.

Ákesi Dúysen molla da keldi. Ol iyegi saqıldap, balasına qıynalıp tur. Sársenbay tawlaniwı menen ákesine bir qaradı da, betin arman burıp, jeńi menen kózlerin bastı.

Awıl adamları qansha oylasıp kórgen menen shanıshqınıń suwırıp alıwdıń ilajın taba almadı. Suwırıp alıw túwe sabı qıymıldap ketse de, Sársenbay awır gúrsinip, ıńırsıydı. Bi-raq kisige qaraǵanday beti joq. Naǵız urı bolıp kózge túsip atır. Esemurat ǵarrınıń ózi barıp shanıshqınıń sabın kóterip, kesip atırǵanda, Sársenbaydiń qulındaǵı dawısı shıqtı. Ele de tegarań, qıymıldatıńqıraǵanda dawısı adamlardıń qulaǵın jırtıp kete jazlar edi. Kóphsilik ári oylastı, beri oylastı. Esemurat ǵarrıǵa heshkim pálen-tólen demedi. Ol kisi óz ayıbin bürkegisı keldi me, yamasa Sársenbaydi ayadı ma, Dúysen mollanıń «jibermeymen» degenine qaramastan, Sársenbaydi arbaǵa mingizip, ózi qalaǵa emlewxanaǵa áketti...

Sonnan berli qawın urlıq dese quyqamız juwlap, töbe shashımız tik turadı. Endigi talap ne? Jiynalıp alıp asıq oynaymız. Asıq oyınǵa da berilip ketiwimiz sonshelli, ya kesh bolǵanın biliw túwe, ash bolǵanımızdı da umıtamız. Künde úye óz waqtında qaytiwdı da esten shıgaramız. Bul ádetimizdi men apamnıń mınaday bir hiylesinen keyin ǵana túsindim: Bir jola apam meniń asıq oynap atırǵan jerime tabaq penen tamaq ákelip berdi. Bul jaǵdayǵa teń-qurbi balalarımnan uyalǵanımdı qáyteyin, jer jarılmadı, men kirmedim. Izimnen tamaq ákelgendey men qos aydap, yamasa atızǵa tógin tógipti atırmán ba? Solay etip men anamnıń sol hiylesinen

soń tamaq mezgili gezinde
úyge asıǵıp qaytatuǵın
boldım.

Mine, búgin de quyash sáskelikke tireldi. Tús bolǵanın umitip qalmayıń degen oy menen qayta-qayta quyashqa qaray beremen. Asıq oyını bolsa qızıp ketken. «Pesha-pesh», «ya jampıq», «Jup alshı» dan balalardıń awzı tınbaydı. Búgin ásirese, Sayıptıń dawı gújip ketti. Al, meniń dawım júrmey qaldı. Kúyip-pisip otırman. Tús waqtı tirelip kiyatır. Úyge qaytiwǵa da bolatuǵın emes. Bir qalta asıǵım sap boldı. Uttırıp-uttırıp qalay kete beremen? Minekey, oyinnıń aqırına saqlap otırǵan eń sońǵı shabbemdi saldım. Bul ketse, was-salam! Ígbalıma bir degennen alshı bastı. Quwanǵanımnan jüregim jarılıp kete jazladı. Sonda da sabırlılıq penen asıqlardı asıqpay jiynap atır edim. Hámme balalar birden shorshıp, tura-tura qasha jóneldi. Bazı birewleriniń asıǵı túwe tiyinları shashılıp qalsa da, qaraǵan joq. Kúni menen utilıp, asıǵım jańa alshı basqanda men qayda baraman? Ján-jaǵıma qaramay asıqlardı tez-tez jiynap atır edim;

— Sálem jigit! — dedi birew.

Tosınnan shıqqan bul seske selk ete qaldım. Qarasam, jalań bas, shashı hayallardıń shashınan qısqalaw bolǵanlıqtan órimge kelmetyuǵın, sarı sınlı jigit tur. Hayallardıń shashınan taǵı bir ayırması — eki shekesin, jelke shashın pardozlaptı. Birden qasha qoymadım. Sóytse de qorqıńqırap turman. Ol maǵan qarap jımıyıp küldi.

Kúlkisi maǵan unap ketti me, yamasa qorqqanımdı bildirmeyin dedim be, onıń oynaqshıǵan qara kózlerine qadala

men de ırkıydım... Aq kóyleginiń jaǵasın bólip turǵan anaw naǵıslı nársesin oń qolı menen dúzep qoyıp:

— O, batır, — dedi ol maǵan.

Ne ushın batır dep turǵanına túsinbedim. Abaylap qara-sam, qasımdaǵı baǵanaǵı balalardıń birewi de qalmaptı. Dárriw bir nárse esime túsip ketti: bizler hár sársembi hám piyshembi kúnlerinde Dúysen mollaǵa oqıytuǵın edik. Oqıytuǵın jerimiz jer tóle. Kóbinese aqsham oqıymız. Túnde eki jerde shútik shıra jaǵıladı. Azanda murnımızdıń tesigi qara qurımǵa tiǵılıp qalatuǵının, mollanıń shıday almay bizlerdi taslap shıǵıp kete beretuǵınlıǵın nesine sóz qılayın. Biraq, molla oqıtıp bolıp keterimizde bazda eki ret, jarılqap waqtımızdı almayın dese, bir ret sabaq sayın bizlerge:

— Jaqında muǵallim keledi. Ol sizlerdi orıssha oqıtıp, shoshqanıń góshin jewdi úyretedi. Eger birinshi kelgeninde aytqanına kónbeseń, sabayıdı, — deytuǵın edi.

Bizlerdiń hámmemiz de shoshqanıń góshin, eki bastan jep kórgenimiz joq. Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań zir etip, tóbe shashları tik turadı. Hátteki qawıńga kelgen padalılardı da atpaytuǵınnıń qáyterseń! Geyde ójetirek bir kisi ata qoysa da, jolamay tek iytyleriǵıǵıńda jiberedı.

Mıńaw aldımda «albaslıday» bolıp turǵan shashlı jigit sol muǵallim be eken dep oyladım.

Usı oy payda bolıwdan-aq, qashqım keldi. Biraq, qutıl-ǵanday túrim joq. Tóbemde tur-aw! Adımlımdı altı ashtırmayıdı. Tayaq jewge de qayıl bolıp, qashan urar eken dep tursam, oylaǵan jerimnen shıqtı. Kem-kemnen maǵan jaqınlap kiyatır. Men de oǵan tutılmaw ushın ásten-ásten keyin qarap báse basladım. Meniń qorıqqanımdı sezse itimal;

— Toqta, kóylegińniń etegindegi shańdı qaq, — dedi ol maǵan.

Men onıń sózine qarap turayın ba, shalǵaylarıma únílmesten, sheginip-sheginip barıp birden zıp berdim. Biraq eki-úsh adım atpay-aq qolǵa tústim. Ol meniń qolımdı jibermey turıp, kóylegimniń shań bolǵan eteklerin aynala júrip ózi qaǵa basladı. Dirildep baratırman. Baqırayıń desem, dógerekte heshkim kórinbeydi. Rasın aytqanda, baqırıwǵa onnan hám tartınaman. «Bálkim, shańımdı qaǵıp bolıp, ólgenshe sabap keter» degen qıyal da basımnan zuwlap ótti.

— Jańaǵı balalar nege qashti? — dedi ol bir waqıtta meniń qolımdı bosatıp.

Biytanıs jigittiń bul sorawın naqolay kórsem de, dawısın kútá unattım. «Albaslıday» degen dáslepki pikirime ishimnen qıylanıp:

— Bilmedim, — dep ásten ǵana juwap berdim.

Ol bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge kóz jiberdi. Bir-eki sarı tiyinlar, taǵı eki-úsh asıq shashılıp jatır eken, jıldam terip aldı da, maǵan usındı:

— Má, seniń asıqlarıń shashılıp atır góy.

Qollarım dirildep turıp, asıqlardı aldım.

— Atıń kim? — dep soradı ol. Atımdı aytpaǵa qorqsam da, basqa birewdiń atın aya qoyıwdı námártlik dep oyladım.

— Turdımurat. Al, ne qılasań?

— Turdımurat, búy-
tip asıqlarıńdı shashpa.
Íqshamlı bol. Albıraq-
lama. Qorpa, — dedi.
Bunnan basqa hesh nárse
soraǵan da joq, hesh
nárse aytpadı da. Tek
bolǵanı:

— Joldaslarıńa qosılıp
oynay ber. Ústińdi patas-
lama! — dedi. Sóytti de

tuwrı aqsaqaldıń keńsesine qaray júrip ketti. Men de asıqpastan jónime kettim. Sonda da onıń izinen qaraǵım kele berdi. Ol táwiraq jerje bargannan keyin artına qayırılıp, onı qolın kóterip, maǵan qayta-qayta siltey berdi. Onıń xoshlasqanın yamasa mush kórsetip, «erteń kóremen!» degenin de túsine almadım. Sebebi, birewge gijinsek, ózlerimizdiń bılayıraq shıgıp mush kórsetip, abay etetuǵın ádetimiz bar góy!

Mollaniń ángimesi ele esimde. Ne de bolsa atımdı biykar aytqan ekenmen. «Kórdiń be maǵan mushın kórsetip baratırǵanın. Erteń sózsiz sabayı», — degen oyǵa kelip úyge qaray bet burdım. Ayaqlarıma batpan tas baylap qoyǵandayORNINAN zorga qozǵaladı. Birew iyterip jiberse, jiǵılıp kete jaqpan ba deymen. Ólimsirep úyge zorga kiyatırsam, baǵanaǵı qashıp ketken balalar ján-jaǵımnan qorshap aldı.

— Jańaǵı muǵallim saǵan ne dedi? — dep hámmesi birden jabırlasqanda selk ete qalsam kerek.

— Muǵallim qasıńa kelgende qorqpay, ketken soń qorqasańaw! — dedi Qunnazár. Qunnazárǵa sonday ashıwım keldi. Ol meni qalay qorqaq deydi. Aldı menen ózi qorqıp qashıp ketti. Sonıń ushın da tullanıp, jónimdi aytpastan ketip qaldım.

2-BÓLIM

Túni menen aǵam ekewimiz qawın qoriqta bolıp, tańníń alındıńda úyge kelip jattıq. Qay waqıt bolǵanın bilmeymen. Shırt uyqıda jatır edim. Apam qoyarda-qoymay julqılap atır.

— Túrgel, Turdımurat, túrgel!

Esheyinde búytıp oyatpaytuǵın edi. Úydiń bir jaǵına ot tiyip ketken shıgar dedim de, apalaqlay kózimdi ashtım. Apam baz-bayaǵı gúbirlenip atır.

— Túrgel, júktiń artına kir.

Kózimde shala uyqı bar edi. Hayranman, burın júktiń artında jatpaytuǵın edim.

— Júktiń artında ne bar? — dedim apama qarsılasıp.

— Kir soriqaynaǵan, muǵallim kiyatır! — dep ol sibirlap, meni asiqtırıldı. Usı máhálde muǵallimniń keshegi mushın siltep ketkeni esime tústi. Bul jóninde úydiń ishine hesh nárse aytpaǵan edim. Endi apamlar bilgen eken-aw, dep oyladım: «Urmaytuǵın bolsa nege kiyatır. Úyımızdı bilmeytuǵın adam biziń úydi qalay tawıp aladı. Keshe atımdı biykar aytqan ekenmen. Sorım qaynap tayaq jemesem bolar edi»...

Apam arshaniń ústindegi qarshın-boqjamalardı jıldam-jıldam alıp jerge qoyıp atır.

— Atımdı aytıp qoydım, — dedim men muǵallimnen qashıp qutıla almaytuǵınımdı bilip. Apam da, ağam da meniń só-zimdi tińlamadı.

— Jat, jat! — dep ekewi teńnen buyırdı. Bir waqitta ağam meni qushaqlap aldı da, arshaniń ústine kese jatqardı. Apam ústime qarshın-boqjamalardı úyip, onıń ústine kórpe jynadı. Kókiregim tap sonday qısıldı, erkin dem aliwım mümkin bolmay qaldı. Bir jaǵımnan kerege qissa, ekinshi jaǵınan ústimnen jük basıp baratır. Dawısımnıń barınsha «Way-way demiktim» dep baqıraman. Biraq dawısım ózimnen alıslap kete almadı. Gúbirlengenimdi ağam sezgen qusayıdı. Túrgelip, betimdi azǵantay ashıp qoydı. Bunnan keyin azlap erkin dem alayın dedim. Apam qolına urshıǵın ala-sala alaqshınnıń qasına otıra qaldı. Ağam qobdiydan atawız benen shókkishin alıp, sozanın sabaqlay sala, góne gewishin jamawǵa kiristi. Bárın de kórip jatırman. Durıs aqılaptıq deskendey, ekewi birine-biri jımıyısıp qarasıp qoyadı. Aradan kóp waqıt ótpey-aq, aqsaqal menen keshegi men kórgen jigittiń ózi kirip keldi. Sálemlesip qolınan alsa da, kelgen qonaqlarǵa ağam orın bere qoymadı. Tek jılısıńqırap, esik betirekten olarǵa orın awıstırıldı.

Kelgenler meni túk sezbeydi. Tek apama kórinetuǵın usayman. Bir ret men tárepke qaradı da, sestińdi shıǵarma

degendey, óziniń ketik tisli awzin alaqanı menen bastı. Men onısız da tınısh jatırman.

— Balańız qayda? — dedi aqsaqlal. Bunı ol ağamnan sorasa da, apam dárriw juwap berdi.

— Qız apasınıkine qıdırıp ketip edi.

Muǵallim bir nárselerdi jazatuǵınday bolıp qolına qálem, qaǵaz alıp otır.

— Qashan ketti? — dedi ol.

— Keshe.

— Balańızdıń atı kim? — dep soradı muǵallim. Usı waqıtta men buringıdan da beter qısıldım. «Apam atımıdı aysa, onıń qıdırıp ketti, degenine muǵallim inanbaydı. Sabap ketse de, búytıp jasırınbawım kerek eken. Ağam menen apam teńnen ótirikshi boladı-aw» dep qıynaldım. Sóytip jatıp, sál qozǵaldım ba deymen, ústimgedi bir kórpe arshaǵa súyenip otırǵan aqsaqaldıń ústine jalp ete qaldı.

— Haw! — dedi apam hesh nárseni bilmegensip, sóytip ırğıp túrgele sala jańaǵı kórpeni bas ushıma tamanıraq tasladı. Kórpe túskен waqıtta ayaǵım shamalı ashılıp ketti me, dep

qorqtım. Sebebi muǵallimniń eki kózi ayaq betimdi jep baratır. Oǵan bildirmew ushın ayaqlarımızdı ásten ǵana bawırıma tartıp edim, ústimgedi kórpe-tóseklerdiń barlıǵı qulap, tasırayıp kórindim. Bul bárinen de jaman boldı. Jata bererimdi de, túrgelip qonaqlar menen sálemlesiwimdi de bilmedim. Apam menen aǵam astıńǵı erinlerin tislep algan shıgar deymen. Bir-birine adırayısa qarastı. Apamnıń urshıǵı úzilip, aǵamnıń shókkishi mańlayına tiyip ketti.

— Turdımurat, demigip qalmadıń ba? — dedi muǵallim kúlip. Ol meniń atımdı umıtqan shıgar dep edim. Umitpaǵan eken. Uyalǵanımnan ne qılarımıń bilmey, moyın omırtqası úzilip ketken kisidey, ornımnan zorga turdım.

— Jigit te jasırına ma eken? Bul qorqaq adamlardıń isi. Al, Turdımurat sen keshe batır ediń góy? — dedi de muǵallim qasıma kelip, basımdı siypaladı. — Jasıń neshede?

— On úshte, — dedim men sibırılanıp.

— Oqıysań ba? — dep muǵallim bir nárselerdi jaza basladı.

Ne dep juwap qaytarımdı bilmey, dáslep aǵama, onnan soń apama qaradım. Olar «oqımayman de» degendey, birese kózlerin qısıp, birese basların shayqap-shayqap qoyadı.

— Kempir-ǵarrıńa nege qaraysań? — degen awıl aqsaqlınıń sorawına ne derimdi bilmey uyalıńqırap tursam, muǵallim de meniń ishime kirip shıqqanday, bılay dedi:

— Bul márıt jigit, oqıydı.

Jáne ne derimdi bilmey biraz turdım da, birden moynımdı kóterip turıp;

— Awa, oqıymań, muǵallim, — dedim.

Apam menen aǵam maǵan adırayısa qarasa da, aqsaqal menen muǵallim ketkenshe hesh nárse dep keyiy almadı.

— Genjetay balamız edi. Tiymeń, shıraǵım, — dedi aǵam bir nárselerdi jazıp atırǵan muǵallimge.

— Ólip-ólip kórgen ólim sarqıtı edi taslap ket, — dedi apam da jalınıp.

— Áketpeymiz, taslap ketemiz, — desti muǵallim menen aqsaqal teńnen! — Shúlenbaydan tartıp alıngan jayda oqydy.

Awılımızda Shúlenbay degenniń kóp jaylarınıń biri mektep ushın alınıptı dep esitken edim. Endi qayda baratuǵınımdı túsindim.

— Turdımurat sóytip mektepke barasań góy, á? — dedi muǵallim jáne de pisirińkiregisi kelip.

— Baraman, — dedim birden.

— Erteń azanda erte bar, — dedi ol. Bunnan soń ekewi de kóp irkilmedi.

3-BÓLIM

Muǵallim menen aqsaqal ketip qalǵannan keyin apam menen ağam meni ortaǵa alıp. Hárqaysısı bir tońqıldap atır:

— Nege kórindiń?

— Orısqa oqıp, bizlerdi dozaqıy qılmaqshımisań?

Men apam menen ağama usı waqtqa shekem qarsılasıp bir awız áıngime aytıp kórgenim joq edi. «Orısqa oqıp»... — degenine ashıwlanayıń dedim. Sebebi, ekewi de kóz kóreki ótirik sóylep otır. Muǵallimniń qay jeri orıs?

— Muǵallim qaraqalpaq emes pe? — dedim.

— Orıs bolmaǵanda shash qoya ma, dedi apam taǵı da gúbirlenip.

Muxammed payǵamber de óz waqtında shash qoyǵan degen ápsanalar esitken edim... Biraqta ata-anam menen jánjellesiw ádet bolmaǵanı ushın olarǵa payǵamberimizdiń shashi bolǵanı haqqında aytıwdı ózime maqlı kórmédim. Sonda da, ekewi de óz ara gezekszí sóylep atır, sóylep atır. Men úndemey ásten sıpırılıp úyden shıqtım da kettim... Sonnan Sayıp penen Qunnazardı kóreyin dep izlep barsam, úylerinde joq. Apalarınan sorasam, qayda ketkenlerin aytpaydı. Mende dáriw jańa oy payda boldı: «mollanıń aytqanında jan bar shıgar,

bolmasa, balalar nege jańa muǵallimnen qashadı eken? Muǵallim búgin bolmasa erteń uratuǵın shıgar» dep, taǵı qorqa basladım. Endi men de, qız apamnıń úyine qashıp ketpesem bolatuǵın emes. Biraq, olar qalaniń túbindegi awilda turatuǵın edi. Táwekel, qız apam-dikine keteyin dep úyge kelsem, qız apamnıń ózi qídırıp kelipti. Onıń men-nen eki jas kishi balası bar edi. Ol joq.

— Bekbay qayda? — dedim ájepama.

Óytkeni, Bekbaydı jaqsı kóretuǵın edim. Ol úyge qídırıp kele qoysa, qaladaǵı kórgen jańalıqlarınıń hámmesin aytıp beredi. Men de bos qalmayman. Onı ertip áketip qızıqlar kórsetemen. Shabaq uslaymız, bazda qawın urlıqqa da ertip aparatuǵın edim. Búgin jalǵız ózim ábden jaliqqanlıqtan, bir nársem túsip qalǵanday bolıp jür. Onıń ústine Bekbaydını kelmegeni de bir túrli kórindi.

— Jańa mektepte oqıp qaldı, — dedi qız apam sóziniń arasında.

— Muǵallim ura ma eken?

— Kim ayttı? — dedi ol maǵan.

— Muǵallim orıs pa? — dedim taǵı.

— Qaraǵım, óydeme! Muǵallim áp-ánedey qaraqalpaq jigitı.

— Muǵallimniń shashı bar ma? — dedim kózimniń qıyığı menen ájepama da qarap.

— Shashı bolǵanda ne qılادı? — dedi ol meniń sorawımdı jaqtırmay, — Qaladaǵı jergilikli jigitlerdiń kóbisi shash

qoyıp júripti. Esitpegenbiseń, ráwiyatlarda, ápsanalarda Payǵamberimiz Muxammed aleyxassalam da shash qoýgan. Biraq, shontıq, shala sawat mollalar jańasha oqıwdı, namazlıqtan tısqarı ilim-bilim úyreniwdi hámmege ubijıq qılıp túsındiredi.

Men ájepamnıń gápine azmaz quwanayın dedim. Sebebi, ájepam kútá oyshıl. Kóp nárselerdi jaqsı biledi. Kúyewi qalada isshi. Biraq, ne jumıs isleytuğının bilmeymen. Al ájepam bolsa, hár kelgen sayın bizlerge mol-mol bazarlıq ákelip, apam menen aǵamdı ózinshe aqıllandırıp:

— Turdımuratjandı urmańlar, kókiregi jatiq bolıp óspesin — deytuğın edi.

Ájepamnıń ne sebep usılay deytuğının onsha túsinbesem de onıń, meni jaqsı kóretuğılliğına taqıyıq isenetuğın edim. Jalǵız inisimen góy aqırı!

Bul saparı ájepamnıń kózinshe apam menen aǵam maǵan keyigendi qoydı.

Azanda kútá erte turdım. Burınları úydiń ishindegi adamlardıń gúlláni shay iship bolǵannan soń turatuğın edim. Búgingi erterek turǵanım apama unamaǵan usaydı.

— Nege erte turdınıń? — dedi ol dawısın zillirek etip. Meniń bolsa muǵallimge bergen keshegi wádem bar. Baraman degen soń bariwım tiyis. Meyli, sabay qoysın. Ústimiń shańın qağıp, asiǵımdı jiynap bergen adam qalay sabay qoyer deyseń!

Tańníń aldında qawın qoriqtan kelgen aǵam qorıldap ele uyıqlap atır edi.

— Oqıwǵa baraman, — dedim men apama, ketiwge ińgaylasıp. Bul waqıtta ájepam da dalada júr edi. Apam túrimdi jaman kórdi me, dárriw aǵamdı oyatpaqshı boldı. Aǵam oyana qoysa, kete almaytuğınima daw joq. Menińshe ketpewge bolmaydı. Esikke qaray júre bergenimde apam bir qolı menen shalǵayımdı uslap, ekinshi qolı menen aǵamnıń basın shayqay basladı. Tap usı demde qazanda pisip atırǵan

sút birden tasıp, qaqpactı kóterdi de, oshaqqa tógildi. Apam meni qoya berip, qazanǵa jarmasqan gezde sút ishiwge qaraw túwe bet-qolımdı juwmastan, úyden shıǵa zittim.

Shülenbaydıń tamın jazı menen kórgenim joq edi. Sırtı háklenip, kún menen shaǵılısatuǵın bolıptı. Aynalası mıstay taza. Muǵallim jeńi joq kóylek kiyip, dalada júr eken. Meni kóre sala ishke kirip, keshegi kóylegin qaytadan kiydi de, dalaǵa shıqtı.

Jaydıń átirapi jım-jırt. Ele mennen basqa bir de bala kelmegén. Awızımdı ashıp, sırtı ayday appaq jayǵa ańırayıp qarap, biraqta tuwrı maǵan qaray kiyatırǵan muǵallimdi kórmegen kisi bolıp tur edim:

— Sálem, Turdımurat! — dedi de maǵan oń qolın usındı.

Muǵallimdi usınıń menen úsh ret kórsem de, qol alısıp sálemleskenimiz joq edi. Eki qolımnıń alaqańın bir-birine jabıstırıp, onıń iri qollarınıń arasına oń sawsaǵımdı tiqtım.

Dúysen molla menen de usilay sálemlesetuǵın edim. Bi-raq, onıń barmaqları qaq jińǵılday qattı, alaqańları kúygen teridey edi. Qol bersem, qaytip algansha asıǵatuǵın edim. Mınaw muǵallimge qol bergende, ózımdi pútkilley basqasha sezdim. Torsiqtay barmaqları qaynap shınıqqan polattay nıq eken.

— Úy-ishiń baqırǵan joq pa? — dep soradı ol qolla-rımdı ásten ǵana qısıp. Bunı ne sebep, sorap turǵanın da bilmeymen. Áytewir, shúy tóbemnen baslap tabanıma deyin názer salıp qarap ótti. Jalań ayaq edim. Qollarım da kir usaǵan. Tırnaqlarım ósıp ketipti. Ayaqlarım da

ǵarǵanıń tuyaǵınday qap-qara. Onıń ústine azanda juwın-baǵanman.

— Qáne, juwınıp alasań ba? — dedi muǵallim.

Qısınıp kettim. Biraq, ol ishke qaytadan juwırıp kirdi de, bir quman suw ákeldi.

— Mınaw jıllı suwǵa juwınıp ala góy.

Ilajsızdan onıń qolındaǵı qumandı almaqshı bolǵanımda, ol bermedi;

— Ózim quyaman, sen juwına ber, — dedi.

Qumandı maǵan uslatpaǵa jerkenip turǵan shıgar degen oyda turǵanımda, ol juwırıp jáne ishke kirdi de, bir sabınnıń alqındısı menen bet sıpiratugın súlgi ákeldi.

Sabındı qolıma alsam da, qalay juwınıwdıń esabın tappadım. Muǵallimniń úyretiwi boyınsıha ǵana áweli qolıma, soń betime, moynıma, basıma sürte basladım. Muǵallim suw quyıp tur. Biraq, kózim sonday ashıp ketti. Aytayıń desem uyaldım.

— Endi kózlerińdi birinshi juw, bolmasa kóbik tamıp ashıtaǵı, — dedi ol meniń qıyalıma túsinip.

Juwınıp bolǵannan keyin bet-qollarımdı muǵallimniń ózi sıpirıp, gırshtey tap-taza etti. Ishke aparıp aynaǵa qaratıp edi, ózimniń sıyıqım ózime kútá unadı. Baspaq murınnan kelgen qara kózli, jumalaq júzli bala ekenmen.

Iyegim sál qayqılaw. Bolmasa suliwman dep maqtanıwıma da bolarlıq. Aynaǵa qarap kúlip te qoydım. Betimniń eki almasında eki shuqır bilinip ketti. Burın qanday ekenligimdi kórmegen edim, geyde oynap-oynap kelgende, apam betimniń ılaslıǵıń aytıp zorlap juwındıratugın edi. Bolmasa, azanda bir juwıngannan

basqa juwiniwdı ádet etip kórgen de emespen. Muǵallimniń qayırqomlıǵınan: «endi ol meni uradı» degen pikirden de ajırapstı. Qalay ajıraspayın, qayta ol ósik shashlarımdı óziniń taraǵı menen tarap júr.

Bunnan keyin ol mennen ananı-mınanı soray basladı. Erte kelgenimniń de, juwınbay kelgenimniń de sebeplerin soraǵanda, qaldırmay bárin aytıp berdim.

Onıń izine erip ózi menen shay ishiwge otırdıq. Nelikten de ol meni ózinen tórirek otırǵızdı. Dáslep kútá qısındım. Ilaj qansha, aytqanımdı qılmadı. «Otır» degen jerinde otırıp shay ishtik.

Dalaǵa shıqsaq úsh-tórt bala kelip, mektepti aynalıp júrgen eken. Tanımayman. Muǵallim olardıń qaslarına barıp, meniń menen qalay sálemlesken bolsa solay sálemlesti. Sóytip, bárimizdi ertip, ishke kirdi.

— Mine, bul sizler oqıtyuǵın klass, — dedi muǵallim bir ójireniń esigin ashıp.

Hámme kirdik. Boyralar tósewli jatır. Burın bul jayda Shúlenbay turatuǵın edi. Onıń waqtında bizler kiriw túwe, ákelerimiz úyiniń átirapınan zorga ótetuǵın edi. Endi, mine jay bizlerdiń oqıtyuǵın klasımız, ishimnen quwandım.

— Balalar, — dedi muǵallim. — Házirshe jerde otırıp oqıy turasızlar. Mınaw qara taxtayǵa xat jazasızlar, — dep diywalǵa qágiwlı turǵan qara taxtanı kórsetti. Sońinan qara taxtanı «doska» dep te túsindirip qoydı. Sonıń arasında bir hayal kelip bárimizdi shaqırıp ketti. Barsaq, óz aldına bir jayda azanǵı halqas tayarlaǵan. Qoyıw sarı máshaba kishkene qırmalarǵa quylǵan. Darawara bir qırma qasıǵı menen aldımızǵa qoyıldı. Bizler ishimizden hayran qalıssaq ta, úndespey ishe baslıdıp.

Muǵallim de bizler menen teń bir qırmanı aldına alıp, qatarımızǵa otırdı. Tamaqtı kórip, kirgen úyimizdiń álleqanday bir sadaqası shıǵar dep oylagán edim. Usını túsingendey:

— Mine, balalar, — dedi muğallim ózi bir urtlam ishkenen keyin. — Bul baylardan alıñǵan máshten islengen awqat. Esińizde tutıńlar, endigiden bılay hár kúni azanda sizlerge usınday halqas tayarlanadı.

Halqastan soń muğallim hámmemizdi klassqa kirgizip:

— Qáne balalar, búginnen baslap bir-birimizge dospız, dep qol alısıńlar, — dedi. Bizler qol alıstıq. Muğallimniń aytqanı boyınsha «endi bir-birewge dospız» dedik.

— Muğallim, — dedi meniń qaptalımda otırǵan taqıyalı bala. — Siziń atıńız kim?

— Atım-Meńlimurat.

— Meńlimurat muğallim desek bola ma? — dedi jáne bir bala.

— Meni «Meńlimurat aǵa» deseńiz de, «Meńlimurat muğallim» deseńiz de boladı, — dedi ol kútá álpayım. Bizler ishimizden «Meńlimurat aǵa, Meńlimurat muğallim» dep sibirlasıp, eki ret tákirarladiq. Bunnan keyin Meńlimurat aǵa bizlerge qaǵaz-qálemler úlestirip berdi.

4-BÓLIM

Awılımızda Serjan degen usta bar edi. Arba soǵatuǵında, áynek-qapı soǵatuǵın da, sol. Bir kúni Meńlimurat aǵa, bizlerdiń hámmemizdi sonıkine ertip bardı. Barsaq bes-altı skameykalardı dizilistirip qoyıptı. Men burın aqsaqaldıń keńsesinde kórip edim. «Buniń ústine qalay otırıp oqıymız» dep oyladım ishimnen. Sótse de muğallimniń ótinishi menen ekew-ara birewin kóterip klassqa ákeldik. Meńlimurat aǵanıń kórsetken orınlarına qoyıp, buringıday jerde otırmastan sımgá qonaqlaǵan qarlıǵashlarda bolıp dizilisip, bizler de skameykalarga otırdıq. Burın ádetlenbegenlikten be, bir saat otırıwǵa da shıdamay meniń belim awıra berdi. Bir ózim be dep ján-jaǵıma qarasam, qasımdaǵı balalar búyırlerin

tayanıp, Meńlimurat aǵanıń kózın aladı da, kerilip qoyadı. Qublaǵı awıldan kelgen taqıyalı bala skameykadan jılısıp túsip, jerge júresinen otırdı. Bunı kórgen Meńlimurat aǵa onıń qasına keldi.

— Ne qılıp otırsań?

— Belim awırıp baratır, — dedi ol rasınan kelip. Bizler duw kúlistik.

— Hesh nárse qılmaydı úyrenip ketesiz, — dedi de Meńlimurat aǵa taxtaǵa bir nárseni sıza basladı...

Sabaq tamamlangannan keyin muǵallim kúndegi ádetinshe taǵı da oqıwdıń paydalılıǵın hám áhmiyetliligin, oqıp shıqsaq, elge, jámiyetimizge teńdey paydalı adamlar bolatuǵınımızdı túsinbirdi. «Jámiyet», «teńlik» degen sózlerdiń mánilerin túsinbesem de qayıtip soray qoymadım. Basqalar da, tillerin birew julıp áketkendey únsız otırǵanda:

— Baylar menen jarlılar teńleseme sirá? — dedi arıǵı-raqtan kelgen Turdıbay. Bul bala mektepke búgin birinshi ret kelgen edi.

Kópshilikte muǵallimnen tartınbastan soraw bergeni meni tańlandırdı. Onıń sorawına juwap berer алдında muǵallim girttay oylanıp turdı da:

— Teńlesedi. Házir awıl xojalığı qurılıp atır. Endi kimdekim miynet etse haqı aladı. Biraq, miynet etken adamlar menen etpegen adamlardıń arasında úlken parıq boladı. Sebebi, miynet islemegen adamlardıń burıngıday bayıp ketiwi mümkin emes, — dedi.

— Qalay inaniwǵa boladı.

— Islemegenler ashtan óleme sonda?

Klassta aynaldırǵan 7—8 bala bar edi. Hárqaysımız bir nárseni aytıp, muǵallimdi shastańıǵan usaymız.

— Toqtań, — dedi Meńlimurat aǵa bir qolın kóterip.

— Hárbińiz ornıńızdan turıp birimlep sorańlar!

Sońǵı sorawdı da bergen Turdıbay edi. Muǵallimniń «toqtańlar, birimlep sorańlar!» degenine me, yamasa basqa bir nárse boldı ma, áytewir ol awzın lopayday etip, erni sol salbırawı menen klasstan shıǵıp ketti. Meńlimurat aǵa da ań-tań boldı. Bizler de onıń ketkenin túsinbedik. Klass ishin az-maz jım-jırtlıq qapladi.

Turdıbaydı men burında da ójet shıǵar dep pámleytuǵın edim. Talay ret oyıńǵa kelip bizlerge ókpelep ketken waqtları

da az emes. Haqıyatında da onıń betine tiklenip bir nárse aysań, qıltıyp qalatuǵını da ras edi. Sonnan soń qashanǵı jalınayıq, quwıp jiberetuǵın edik. Bir jola jumısım bolıp úyine barsam, Turdıbay ǵarrı atasınıń moynına alshayıp minip, bir qolı menen saqalınan tartıp, shuw-shuwlep

otır eken. Atası oğan dım úndemeydi. Turdibay bolsa, qayta-qayta onıń moynında sekirip tınıshın ketirip otır. Qoya ber sirá, tap naǵız eshekke minip algänday! Onıń sondaǵı sekiriwine saqali appaq ǵarrı túwe men shıdamaspan. Biraq ol meni kóriwden maqtanish sezimler menen aldına-artına qozǵalǵandı qoydı. ǵarrı tınısh otır. Men atanıń qolınan alıw ushın oğan qolımdı uzatqanda ǵana ol balasınıń eki ayaǵınan kóterip túsirdi de, maǵan qol sozdı. Biziń apam usap onıń kempiri de sút pisirip atır eken. Men kelgen jumısımıń birden aytpastan, qaptal betke otıra kettim. Olar da meniń nege kelgenimdi soramadı. Bálkım balası menen oynawǵa kelgen shıgar dep oylaǵan bolıwı kerek. Durısın aytqanda, onıń balası menen oynaw túwe qasında bir maydan turǵım kelmetyugin edi. Dım ǵana jek kórsem de shıdadım hám onıń ábeshiy gúllán qılıqlarına qaraǵım kele berdi. Sebebi hárbir islegen isi maǵan ersi kórinip baratır. «Apa, qaymaq» dedi ol ásten ǵana. Kempiri bolsa «piśsin, balań piśsin» dep qazanniń qaqpagaǵın qayta-qayta ashıp kórip atır. Turdibay bolsa shıdaytuǵın emes. «Qaymaq-qaymaq» dep apasınıń esin aldı. Sonıń arasındaǵı oshaqtaǵı ot birden shalqıp ketip, sorlı kempirdiń de qolın jalın sharpıldı. Buǵan ashıwlanǵan kempirdiń shıdamay «pay, sen bala da aşıqtırasań-aw» degeni máttal, Turdibay qayıtip sóylemedi. ǵarrisına da, kempirine de xabarlaspastan keregege ildiriwli turǵan úlken bir shapandı ala sala oranıp bükkesine túsiwi menen jattı da qaldı. Endi ketiwge qolaylasqan edim, apası bir nárselerge gúrmelip atırǵan soń azmaz irkildim. Sebebi, jumısım da sol kempirde edi. Kempir qazandı túsire sala súttiń qaymaǵın sarı zerenge gilpip alıp Turdibaydıń qasına qoydı.

— Aynalayın, má, jep jata góy?

Turdibayda ún joq.

— Jey góy, shıraqım!

Turdıbaydı demde uyqlap qalǵan shıgar dep edim. Oyım biykarǵa shıqtı. Kempir onıń ústine jamılǵan shapandı az-maz kóterip edi, ol armanıraq keregege tiǵıldı. Ğarrısı da qayta-qayta erkeletip, suliw sózlerdi aytıp jalınip atır. Sirá turatuǵın túri joq. Endi ekewi de jalına basladı. «Kim saǵan baqırǵan? Mınaw kempir me? Áy, ońbaǵan kempir» dep ġarrisı óz jambasın ózi şartıldatıp ursa da, onıń qozǵalatuǵın túri bolmadı. Bir waqitta kempir jáne bir hiyle tawıp, «Mınaǵan qara, Turdımurat saǵan kúlip otır» dedi. Biziń apam da geyde usılıyınsha birewlerdi misal etip aytatuǵın edi. Kóp misalı ótirik qusaydı-aw shaması, degen oy keldi maǵan. Sebebi, men házır oǵan kúlip emes, ashıwlı gjinip otırman. Sonda da bul kempir meni misal etip atır. Al meniń apama ókpelep kórshi, jambasıńdı burap-burap alsın. Al, mınaw Turdıbaydı atası da, apası da urǵan da joq, tek jalına beredi. Men «biziń apam usap payın iytke aparıp quyar ma edi, qanday dúzeler edi» dep oyladım. Sonıń arasında:

— Turdımurat, sen de ókpeleyseń be? — dep soradı kempir mennen.

— Joq, ókpelemeymen. Ókpelesem apam janımdı kelige qamaydı, — dep rasın aytıp edim, Turdıbay oyaw jatır eken túrgele sala maǵan asıldı. Kelgen pátte jaǵıma shappatı menen bir eki dóndirip te jiberdi. Qalay qarap otırayın, áwlyie bolǵanda úyi shıgar. Men qarsılasıp jarmastım.

Biraq atası bizlerdi ayırip jibermegende, oǵan kúshim jetetuǵın edi. Ras sabap qumardan shıgayın dep edim. Ğarri meni, kempir Turdıbaydı usladı. Sóytip júrip kelgen jumısımıń aytıw da esimnen shıçıptı. Ketip qaldım...

Sonnan beri Turdıbaydı úyinen awlaǵıraqta bir gezlestire almay júr edim. Mine búgin men siyaqlı ol da mektepke kelgen soń ǵana kórip otırman. Biraq, onıń muǵallimdi tínlamay shıgıp ketkenligine qarap, mennen qoriqtı-aw dep

pámledim. Eger Meńlimurat aǵa eń dáslep gileń balalardı birimlep qol alıstırıp:

— Búginnen baslap dos bolıp júriń, — demegende, sabaqtan shıqqan soń onıń menen bir gelle kóre qalıw qıyalımda da joq emes edi. Endi bolsa sol maqsetimdi qoyıp otırman. Sebebi, alaqanǵa alaqan tiygen soń urıspawımız kerek. Burın ózlerimiz birewler menen tóbelese qalǵanda, jasi úlkenlew bir bala qol alıstırıp jarastıratuǵın edi. Al, Meńlimurat aǵa tap usı tártipti bilgendey bir-birewimiz benen jańaraqta ǵana qol alıstırıp shıqtı góy. Onıń nege óytkenin endi túsindim. Muǵallim Turdibay tuwralı bizlerge bılıay dedi:

— Meniń shamalawımsıha úyinde de biytártip bolıwı kerek. Inanbasańız úyine barıp kórińler. Múmkın, tegerań nársege kek etip tamaǵın da ishpeytuǵın shıǵar. Bolmasa, «ornıńızdan turıp gezek penen sorańlar» degenge ókpelep ketpes edi. Meyli, kete bersin. Ózim úyine barıp, ata-anası menen sóylesemən.

Men usı waqıtta Meńlimurat aǵaǵa hámme balalardıń aldında, Turdibay tuwralı barlıq kórgen bilgenimdi aytpaqshı edim, jáne ózime-ózim háy berip, tınısh otırdım. Sebebi, Meńlimurat aǵa jáne bir qızıq ángime baslaǵan edi.

— Házir baylar ne ushın konfiskaciyalanıp atır? — dep bizlerge soraw qoýgan boldı da Meńlimurat aǵanıń ózi taǵı sóley berdi.

— Sebebi, olardıń artıq malları alınıp awıl xojalığına beriledi. Bul mallar awıl xojalığınıń ortalıq malları boladı.

Sol mallardı awıl xojalığı aǵzalarınıń ózleri keregine jumsay aladı. Mine kórip tursız, — dedi ol klasstiń diywalın nusqap. — Sizler usı keń, tóbesi biyik jayda oqıp atırsız. Bul jayǵa sizler túwe ákelerińiz de kirgizilmeytuǵın edi. Áne endi bul jaydınıń esigi hámmege ashıq, usı awıldaǵı bárshe adamnıń jayı. Keleshekte bunnan da keń peyilli, ózimizdi ózimiz tanıy biletuǵın ata-babalarımız benen maqtana biletuǵın jámiyet dúziw ushın jaqsı oqıwǵa tırısıńlar. Payǵamberimiz «besikten qábirge shekem ilim úyren» dep biykarǵa aytpaǵan.

— Sayıp, Qunnazarlar oqımay ma? — degenimdi bilmey-aq qaldım.

— Oqıydı. Qayda olar? — dedi muǵallim qızıqsınıp.

— Kólde jasırınıp júr, — dedim men.

— Neshe bala?

— Kóp. Arasında qızlar da bar, — dep juwap bersem de, aqıbetin oylap ózimnen ózim uyalıp kettim. Sebebi, usı otırǵanlardıń ishinen birewi adamlarǵa «Turdımurat belsendilik etip júr» dep jayıp jiberse neshe pullıq bala bolaman.

— Qáne, balalar, sol balalardıń qashıp júrgen jerine meni kim ertip baradı? — dedi Meńlimurat aǵa bárimizge tigile qarap. Qashıp júrgenlerdiń atların aytqanım azba! Endi olardı qalay tawıp beremen?! Ata-anaları bilse kórgen jerde maǵan: «Kele bolmaytuǵın nasaz, shirkin» — dep báláátleydi-ǵoy...» dep oyladım. Meńlimurat aǵa bizlerge qadala qaraǵan menen, awırmanlıq meniń basıma túsip turǵanday sezindim. Basqa balalar sam-saz. Sóylew túwe meni de jaqtırmay, astıńǵı erinlerin qımpıq qoyadı, birazı.

— Kimnen qorqasızlar? — dedi Meńlimurat aǵa bizlerdiń sırimızǵa túsinip.

— Aparıw túwe qay jerde ekenin aytsaq bolǵanı, ishinde úlken balalar bar. Bizlerdi sabaydı, — dedi bir bala.

Meńlimurat aǵa azmaz oylanıp turdı. Bir kitabınıń arasın aship únílip kórdi de, bizlerge qaray sóoley basladı.

— Balalar, sizler nege qorqasızlar? — dedi.

Hámme jím-jirt.

— Bilimnen qashiw, biliwden qashiw barıp turǵan nasazlıq, námártlik, — dedi muǵallim dawısına ózgeris kiritip, álle nársege qáhárlengendey.

— Bilesiz be, sizlerdey balaları, qızları qorqaq elde keleshek bolmaydı. Ne ushın? Qorqaqtıń el tulǵası bolǵanın qaysı dástannan bolmasa qanday ápsanadan esitkenińiz barma? Joq álbette!

— Qáne, Turdımurat, sen esittińbe? — dedi muǵallim.

— Joq, esitpedim, — dedim.

— Basqalarıńız she?

— Esitpedik, — desti hámme bir awızdan.

— Olay bolsa, orıs balalarınıń mártligi jóninde esitińler.

Hámme ses-semirsız, hátte nápesin de ásten alıp muǵallimdi tíńladı.

— Perm guberniyasında Markovo degen awılda Vanya Karasev degen bala bolǵan. Ol bir jasında ata-anasınan jetim qaladı. Sebebi, áke-sheshesin álleqanday qaraqshı basqıñshılar óltırıp ketken. Sol bala áwelinde bir jaqınıńıń, soń 7—8 jasqa shıqqannan keyin, hárkimnen tilenshilik etip kún kóredi... Ol on eki jasqa shıqqanda onı bir topar qaraqshı-basqıñshılar úgitlep, kiyim-kenshek áperip, jaqsı tamaq berip, óz awılındıǵı ataqlı bir adamnıń úyinde kimler barlıǵın sorayı. Ol barıp sol ataqlı adamnıń úyinde bir topar atlılar bázim qurıp otırǵanın aytıp keledi. Bunu esitken baspashılar sol ataqlı adamnıń úyine topılıp, hámme qonaqqa úy iyesin de qosıp óltiredi hám úyine ot beredi. Sonda Vanya qanday biyrehim jawızlarǵa xızmet qılǵanın túsinip, olarǵa qarsı gúreske bel baylaydı. Sóytip olardıń jasırınatuǵın jerin tawıp aladı da basshısına pishaq penen umtılıp, óltiredi. Vanya qolǵa túsedı. Bári-bir ol qorqpaydı. «Bárińizdi óltiremen!» deydi. Sonıń arasında sumlaw bir qaraqshı onı úgitlep «bizlerdi áshkara

qılmasań tiri jasaysań!» deydi de jáne pul beredi. Bala puldı qolına aladı da, bılayıraq shıgıp oylanıp, sol pulına bir qabaq may satıp ákeledi de, qaraqshılar jatqannan keyin, olardıń tolési aynalasına maydı sebelep quyıp, ot beredi. Awıl qaraqshıldan qutıldadı.

— Onday er júrek balalar tek orıslarda bolǵan ba? — dedi balalardıń biri.

— Garrı atalardıń aytqan ápsanaları boyınsha Shıraq isimli aqıllı, batır shopan ótken. Ol biziń babalarımızdan biri. Mıń jıllar burın ótken. Ol elge kiyatırǵan dushpanlardı aldaw ushın óz denesine bet-álpetine pıshaq penen jara salıp, olardıń aldinan shıqqan. «Men sizlerge xızmet ete-men. Meni óz elimniń basshısı azapladi» degen. «Olay bolsa bizlerdi elińe alıp bar» degen jawdıń ásker basshısı. «Yaqshi» depti sol Shıraq isimli aqıllı insan. Solay etip olardı suwsız shólistanǵa baslap, báriniń shólden óliwine ákelgen. Ózi de ólip ketken. Minekey, aqıllı adamlar sonday boladı. Sizler bolsa, awılıńızdıń balalarınan qorqasızlar. Qalay boladı «Bilimli dana mıńdı jiǵadı, bilimsiz tek birewdi ǵana jiǵadı» degen xalıq danalığın esitpegensiz be?

Balalar lám-mim, úndespey qaldı. Orıs balası Vanya eski babamız shopan Shıraq jónindegi ápsanalar hámmege tásir etti me, etpedi me onı bilmedim. Biraq men kútá biyjaǵday awhalǵa tústı. Qanday batır bala-á? Qanday aqıllı shopan ata-Shıraq? Al, biz qırı dalada qorqıp júrmız. Usılayınsha «meniń aytqanımdı awıl adamları, toǵayda qashıp júrgen balalar bilse, toz-tozımdı shıgarıp júndehy tútip sabap ketedi» degen pikirimdi pútkilley biykarladım. Biraq, sonda da hámmeniń aldında «Men sizdi olarǵa baslap baraman» dep ayta almay otır edim.

— Erteńge shekem sol balalardıń jasırınıp júrgen jerlerin aniqlap, erlik isleńler, balalar, — dep muǵallim eskertti de, qaldı...

5-BÓLIM

Úyge kelgen soń da muǵallimniń ótinishi esimnen shıqpadı. Túni menen oylandım. Ol aytqan ápsanalar jóninde oylandım. Men de jas emespen erlik islesem boladı, oqıwdan qashıp júrgen balalardı tawıp beriw de erlik bolsa kerek, degen oy menen tań azanda turıp, úydiń ishine muǵallimge baratırǵanımdı ayttım da, úyden kettim...

Awıldan shıǵıwdan-aq qádimgi toǵay baslanatuǵın edi. Kelte shabırawıt jıńgıllar, onnan soń iri ermanılar, onnan armanıraq ótseń, kóldıń jiyegindegi taqırlıq bar. Bulardıń hámmesi de maǵan oń qolımday, kózimdi jumıp jürsem de adaspayman!

Meńlimurat aǵa menen qatarlasıp usı toǵaylardıń arasınan júrip kiyatırmız. Ol geypara bürshikli jıńgıllardıń basın buwıp ketedi. Qaytarsın adasıp qalamız degen oy menen usılay isleytuǵının ugınsam da, oǵan heshteńe demeymen. Kóldıń jiyegine kelgende taqırlıq shatırashtay bolıp kórindi. Hár jerinde jarığı bolmasa, tap birew aylandıra sıpırıp, sıbap shıqqanday edi... «O, o, qanday gózzal! — deydi Meńlimurat aǵa, — Qoldan sibaǵanday».

Ol biziń awıldıń aynalasında birinshi márte qusaydı. Aynalasına, aldına, artına, jáń-jaǵına qaray beredi...

— Watanımızdıń toǵayı qanday suliw, — dep qoyadı aratura.

Taqırlıqtan ótkennen keyin, «Dóńgelek kóldıń» qamıslığı baslandı.

— «Dońgelek kól» degenshe dóńgelek eken, — dedi Meńlimurat aǵa aynalasına kóz juwırtıp qarap turıp. Onıń boyı mennen uzın bolǵan soń argı shetin de kórip turǵan shıgar dep oyladım. Usı aynalada tuwılsam da, bul kóldıń qay jeriniń dóńgelek ekenin ózim ele bilmey júrgen edim.

Sonda da sóylegenim joq. Úndemey, jol baslap kiyatırman. Muǵallim bul toǵaydınıń háddi-úddin bilmegenlikten men qalay jürsem, olda solay erip kiyatır.

Naw qaraǵay qamıslardıń arasına kirkennen keyin Meńlimurat aǵa joqarı qarap turıp tańlandı;

— Qamıslar da usınsha biyik boladı eken-á!

Men Meńlimurat aǵa menen táwir-aq úyreniskenim ushın:

— Biziń jaqta qamıslar usılay ósedi, — dedim. Meniń oyımsha ol da meni balasınıp, onsha sır jasırmayıtuǵın dáre-jede siyaqlı. Soń men de onnan tartıngandı qoydım.

— Siz neshe jıl oqídınız, aǵa? — dedim oǵan bir tınıspada. Ol meniń sorawımdı qolaysızlaw kórdi me, kúlip qoydı. Sonda da maǵan qattı kelmey mınalardı aytti:

— Bunnan segiz jıl burın internatqa alınıp, oqıwǵa ketken edim. Tórtkúldegi internatta úsh jıl oqídım. Onnan soń meni muǵallimshilik jumısqa jiberetuǵın bolıp edi. Írzashılıq bermedim. Sóytip, Tashkente taǵı tórt jıl oqídım.

Meniń esaplawımsha Meńlimurat aǵa tap jeti jıl oqığan. Qanday uzaq oqığan-á? Biziń aǵam menen apamnıń aytıwına qaraǵanda, jeti jıl degen bir adamnıń ómiri. Eger, keterde hayalı júkli bolıp qalǵanda Alpamıstıń Jádigerindey bolıp, jeti jasar balası aldınan shıǵadı eken-á? Bizlerge bunday bolıp jeti jıl oqımaq qayda? Oqıy qoysaq: úsh jıldan keyin muǵallim bol dese oylanbastan írzashılıq bildirer edik-aw!

Tashkent degen sózdi birinshi ret esittim. Onı qala deyin desem de, mektep deyin desem de, tilim barmadı. Menińshe, Shimbay, Qońırat, Xojeli barmış. Al, Xalqabad degen qalanı ómirim tuwıp bir ret-aq kórdim. Onda da ájapamdkine qıdirıp barǵanda. Qala degen tıǵılısqan tam boladı eken. Usılardı oylap tım-tırıs kiyatır edim. Onıń ózi Tashkent tuwralı jáne sóylep berdi...

Kóldiń ishkeriregi, ótken jılı suw basıwı bolǵan edi. Oǵan adamlar biyday egip aldı. Biyday atızdıń átirapi aynala qamıs. Onda qırǵawillar da kóp. Jaqında men de sol jerge bir ret balalar menen kelip, duzaq qurıp qaytqan edim. Muǵallimnen jasırıńǵan balalar da sol atızlardaǵı topan qambalardıń dóbgerede shıǵar degen oy keldi maǵan. Bálkım, olar qırǵawillargá qurǵan duzaqlarına alısırqaǵta názer taslasıp, kúshigendey ańlıp otır ma, kim bilsin. Sebebi, olardıń birazı keshte awılǵa kelse, basqaları kelmeydi. Sonda kúni menen duzaq qurmay ne qıladı? Esitiwimshe, topan qambanıń arasında jatatuǵın usaydı. Meńlimurat aǵanıń aytıwına qaraǵanda, Sayıptıń da, Qunnazardıń da kempirǵarrısı balalarınıń qayda ketkenligin, ne qılıp júrgenligin aytpaǵan eken.

Qamısqı aralasıp ósken jińǵıllargá duwshar keldik. Bunday orınlar serppe duzaq quriwǵa kútá qolaylı bolatuǵın edi. Biraq, men bul jerlerde duzaq bar, dep oylaǵanım joq. Bir jińǵıldı aynalıp óte bergenim, bir shıbiq kózime shırp ete qaldı. Dawısimdı shıǵarmastan qos qolım menen kózimdi basıp, otıra qaldım. Jas qalay bolsa, solay parlap baratır. Meńlimurat aǵa jıldam janıma keldi de, qoltıǵımnan kóterdi.

— Ne qıldı, inim?

— Serppe duzaqtı basıp alıppan, — dedim.

— Duzaǵı qáne? — dedi ol bir nársege qızıqsınganday.

Men kózimdi bir qolım menen basıp turıp jańaǵı shertilgen jińǵıldıń basınan salbırap turǵan shıjımdı kórsettım.

— Mine!

Ol burın duzaqtı kórmegen bolsa kerek. Qolına uslap jińǵıldıń basındıǵı túyindi tartıp kórdi. Men oǵan uslatpastan túyinshikti ózime tarttıtm. Sóyttım de, duzaq baylawlı turǵan

jíngıldı kózimnen úsh ret aynaldırıp, úsh ret «túp», «túp» dedim de, Meńlimurat ağaǵa qaytip berdim.

— Bul ne qılǵanıń? — dedi ol túsinbey.

— Zıyanlı shóppee, dep atırman-aw, — dep jalbıraqlaǵan boldım.

— Zıyanlı shóp bolǵanda ne qıladı? — dedi ol jáne.

— Múmkın kózime aq salar, — dep alaqańım menen kózimdi uwqalay basladım. Ol maǵan jaqınlap keldi. Kózimdi qoli menen ashıp, únílip kórdi de, «sırtına tiyipti, hesh nárse qılmayıdı. Biraq shóptı zıyanlı boladı dep, onı kózlerińnen aylandırip júrgende, bir bürshiktiń girti kózińe túsip ketse, áne sonda jaman boladı góy» dedi. Men ne derimdi bilmey úndemesten biyday ańızına tarttım. Biyday qambanıń basında

shoqlanısp otırğan úsh-tórt bala uzaqtan-aq kórindi. Eger, olar bizlerdi kórse, qashıp ketiwi de mûmkin edi. Sonı bil-gendey Meńlimurat aǵa bir aqıl taptı:

— Sen olardı usı káraǵa shaqırıp keleseń, be? — dedi maǵan.

— «Meńlimurat aǵa shaqırıp atır» deyin be? — degenimde:

— Awa, muǵallim demey-aq qoy. Bálkim, kelmey qalar dedi ol maǵan.

Kelsem Aytmurat, Sayıp, Qunnazar hámmesi otır eken. Meni kórip, ádep úrpeyisip tursa da, soń quwanısıp qaldı. Tap men olardıń bazardan kelgen ákesindey, ján-jaǵımnan qorshap atır.

— Muǵallim ketti me? — dedi bári birden.

Ne derimdi bilmey oylanıp turǵanımda taǵı birewleri ústi-ústine soraw jawdırdı:

— Seni oqıwǵa áketti dep edi, qalay qutıldını?

— Urdı ma?

— Qashıp keldiń be?

— Dúysen molladan qalay?

— Toqtań! — dedim men olardıń sorawlarınıń qaysısına juwap bererimdi bilmey. — Birimlep sorańlar!

Dawısım qattı shıqtı ma deymen. Onıń ústine birimiz-birimizge qaniqpız góy. Tártip talap etiwdi úyrengenimdi sezgendey;

— Bunday etip sóylewdi qaydan úyrendiń? — dedi Qun-nazar.

Olardıń alındıda ótirik ayta qoıwǵa betim shıdamadı. Ne de bolsa shınnan kelgendi maqlı kórdim. Sóyttim de otırıp alıp, olárǵa úyge muǵallimniń kelgenin, jasırınganımdı, onnan tawıp alganınan baslap qaldırmay sóylep berdim. Muǵallimniń atımdı jazıp alıp, «qaraǵım, erteń oqıwǵa bar» degenin de ayttım.

— «Qaraǵım» dep maylı til menen baplaydı góy, — dedi Sayıp sózimniń aqırın aytip bolǵansha asığıp, ol onıń ústine, meni qashıp kelgen shıgar dep oylaǵan da bolıwı itimal.

— Joq sabamadı, — dedim men isenimli túrde.
— Erteńine azan menen halqas ta jemey mektepke

asıqtım. Halqas ta mektepte, bizler ushın tayın eken.

— Qanday halqas? — dedi Sayıp.

— Máshaba!

— Oohoo! — dedi jáne Sayıp.

— Sóytip sarı máshabaǵa hámme balalar toyınıp alǵan soń oqıwǵa kiristik.

— Haw, tamaq bere me ele? — dedi Qunnazár sózimdi bólip. Biraq, bunı tek Qunnazár soraǵan menen basqalardıń da kelbetinde usı sorawdıń turǵanın ańladım.

— Tamaq bergenin aytpa! Mınaday qızıq kórdim, — dedim ján-jaǵıma qarap.

Bul waqıtta kún ádewir awıp edi. Aspanda bult ta joq. Biraq balalardıń ústilerindegi kiygen gúmpeyleri qalıń, onıń ústine aynala qamıs bolǵanlıqtan samal kelmetyuǵın jer edi. Hámmezi qapırıqta terlep otır. Men kóyleksheń edim. Onsha ıssılap baratırǵanım joq. Aspanǵa qaraǵan kisi qusap, Meńlimurat aǵa otırǵan tárepke kóz tasladım. Ol bir nárseni maqullaǵanday maǵan basın iyzedi. Biraq, balalardıń hesh qaysısı da onı kóre almadi.

— Qanday qızıq? Aytshı jora, — dep Sayıp kútá qızıqsındı. Men olarǵa muǵallimniń meni qalay juwındırǵanın, bet-qolıma ózi suw quyǵanın qaldırmay ayta berdim.

— Haw, haw! Ele ol seniń qolına da suw quyıp júr me? — dedi Aymurat. Men olardı bul aytqanlarımı inanbas degen pikirge keldim. Kóbasa ant etpeytugıń edim. Eger kútá inanbastay biraq shın ángimelerdi aytsam, ant etetuǵın ádetim bar edi. Balalar sonda ǵana aytqanıma isenedi. Usı saparı da olardı isenbes dep oyladım da:

— Olla suw quydı, hátteki ózi menen shay ishkizdi, tórinde otırǵızdı, — dedim ústi-ústine sózime pát endirip. Onnan soń boyrada otırıp, bir-eki kún oqıǵanımızdı, sońinan skameykalar ákelingenin, qullası muǵallim kelgeli qanday jańalıq kórsem bárın sóylep berdim.

— Atı kim eken?

Men maqtanıshlıraq sezim menen muǵallimniń atın ayttım.

— Meńlimurat aǵa! Muǵallim desek te boladı.

— Sóytip ol urǵan joq pa? — dep Sayıp taǵı ejelep soradı.

— Seniń qulaǵıń pitip qalǵan joq pa? Ayttım góy, urmaq túwe basıńnan siyalaydı.

— Onda bizler nege qashıp júrmız? — dedi Sayıp.

Balalar bir-birine, hayran qalısıp qarastı da, bul sorawlargá juwap taba almadi.

— Házir sol muǵallim kelgende ózin kórip, isener edik,

— dedi Qunnazar ornınan ushıp turdı da.

— Kórgińiz kelse awılgá qaytasız ba? — dep jáne birewi sekirip turdı.

— Onda kórseteyin, — dedim men kúlip. Olar meniń sózime isenbedi. Sayıptıń:

— Muǵallim toǵayǵa ólmey keledi, — degeni janıma batıp:

— Ol Meńlimurat aǵa góy! Ólmey keledi degeniń ne? — dedim ashıwlanylıp. Sayıp meni dárriw kemsitip sóyledi:

— Turdımurat, sen muǵallimdi qorǵashalay qaldıń góy. Kelmeydi degen soń kelmeydi.

— Júriń onda, — dedim men olargá. — Házir muǵallimdi kórsetemen.

Olar meniń sózime isenerin de, isenbesin de bilmedi.

— Ótirik bolsa, júndey tútemiz, — dep Qunnazar izime ergeni de sol, basqalar da orınlarańan turdı. Abaylap qarasam, qamışlıqtıń arasınan Meńlimurat ağanıń ózi de kiyatır eken.

— Áne, Meńlimurat ağanıń ózi, — dedim qolımdı shoshaytip. Bári meniń qolımnıń ushına qarap, Meńlimurat ağanı kórdi de:

— Usı muǵallim be? — dedi jaqtırmaǵan kisidey. Sonıń arasında Meńlimurat ağanıń ózi jaqınlap «Sálem, balalar» — dedi kúlki aralas dawıs penen. Balalar onıń sálemin esit-pegendey, ózleri «Assalawma áleykum» di ústi-ústine dóndirip, muǵallimniń sozǵan oń qolınıń alaqańına ózleriniń qos alaqańların jabıstırıp, men dáslep qalay qol alısqan bolsam, olar da solay Meńlimurat aǵa menen qol alıstı..

6-BÓLIM

Awıldaǵı adamlardıń gúyzeliske túskenine ádewir waqıt boldı. Úp-úlken adamlardıń ele kelise almay júrgenligi meni hayran qaldıratuǵın edi. Sebebi, olar úlken kisiler góy, nege kelispeydi. Báriniń de ángimesi awıl xojalığı, TOZ. Birew awıl xojalığı tuwralı ángime qozǵasa, birewleri hayalları tuwralı ángime etedi. Túbinde bir qıylı emes. Men esitken ángimelerdiń hárqaysısı hár túrli. Bir jola Meńlimurat aǵa bizlerge bılay degen edi:

— Balalar, sizlerdiń ata-analarıńız hágır awıl xojalığına kirip atır. Biraq, qolınan «ǵarbızı túsken» bazı adamlar biraz qarsılıqlar kórsetpekte. Abaylı bolıńlar. Hágır jańasha

jámiyetke ótiw dáwiri. Kóp túsinbewshilikler bolıwı mümkin. Nendey nadurıslıq sezseńiz aytıńlar, — dep jáne biraz ápsan-alar aytıp berdi. Ápsanalarında jaqsı niyettegi adamlardıń bir-birin durıs túsinbewleri nátiyjesinde óz ara tóbelesleri, hátteki, bir-birin ayamay jamanlaytuǵınlar, qamatatuǵınlar haqqında edi. Men de, ózimshe, kisini sırtınan jamanlaw qáte, pák niyetlilerdi túsiniwim kerek, dep oylap qoydım.

Eger adamlardıń bir-birine qarsı ótirik-óseklerin esitsem, muǵallimge aytıp turayın, ol maǵan aqıllı keńes berer degen qıyalda ózimdi toqtattım.

Solay etip, muǵallim ushın tıńshıl bolǵım keldi. Bunıńda aqıbeti men ushın jaman boldı. Bir jola aǵam menen bir qońsımızdıń sóylesip otırǵanına qulaq salaman, dep anamnan burın esitpegen sózlerimdi esitip, aǵamnan kórmegen aqıretimdi kórdim. Hátte usı waqıtqa shekem hesh nárse demegen ákem, men Meńlimurat aǵanı ertip toǵayǵa aparıp balalardıń jasırıńǵan jerlerin kórsetkenim ushın aǵamnıń aldında qaytadan günákar boldım. Onıń ústine meniń menen jas Gúlay degen qızı bar Seralı degen qońsımızdıń aǵama kelip, jánjel kótergeni de aǵama qamshi boldı. Ásirese, sol qońsınıń mınaw sózleri aǵama da, maǵan da battı:

— Mátmurat, balańa kúshiń jetpese, áke bolıp ne qıłasań?!

— dedi ol gjinip. Bunnan keyin aǵam kútá qáhárlenip, erteńine meni oqıwǵa jibermey-aq qoydı. Kete bereyin desem kitaplarimdi da jasırıp taslaǵan. Jalınıp atırman... Tap túske deyin jalındım. Biraq jibermedi. Aǵamnıń bir jaqsı jeri-ómirim tuwıp shekeme bir shappat urǵan emes edi. Bir islegen isim jaqpay qalsa, ya meniń menen xabarlaspaydı, ya maǵan kerek nárseni jasırıp taslaydı. Búgin de qasaqana sonısın islep otır. Men qayta-qayta dalaǵa shıǵıp, quyashqa qaray berdim. Esheyinde ásten jılısatuǵın quyash búgin kútá tezlik penen túslikke de tas tóbege kóterilip, hátte batısqa

qaray awıp ketti. Endi ne qılayın, qarap otırı almadım. Eger de birew kórse oqıwdan sebpsiz qalıptı degen attı almayın dedim de, buzawǵa ot organ bolıw ushın keregege qıstriwlı turǵan oraqtı aldım da dalaǵa shıqtım. Qarasam, Meńlimurat ağanıń ózi kiyatır.

— Turdımurat, assalawma-áleykum, — dedi ol jaqınlap.

Onıń birinshi bolıp sálem bergenine qısındım da, biraq dawısında onsha ashıw sezbedim. Meniń bolsa ayıbım dál kózge kórinip tur. Aldında sóyley almay, basım da tómen salbırap ketti.

— Ne qılıp atırsań? — dep soradı jáne.

— Úydi baǵıp qaldım, — dedim. — Endi buzawǵa...

Basqa dáliylim de joq edi. Bar bolǵanda da awzıma túse qoymadı.

— Bunıń dáliyl emes góy, — dedi ol kúlimlep.

Meńlimurat ağanı qalay isendiriwge boladı?! Basımdı qasıp oylana basladım. Mende qanday da bir sırdıń barın bildi me:

— Oqiwǵa barmaǵanıńdı aǵań bile me? — dep soradı.

— Biledi, — dep juwap bersem de awzımdı qalay basqanımdı ańlamay qalıppan. Meńlimurat aǵaǵa qarasam, gázeplenińkiregen pishinde tur eken.

— Házır ata-anań menen sóylesip kóremiz, — dedi ol. Sonıń arasında apamnıń ózi kiyatır eken. Meńlimurat ağanı kórdi de, tońqıldana berdi:

— Shıraǵım, jurttıń qashqan balaların biziń Turdımuratqaaptırıp, óziń jaqsı atlı bolıp qala bergenıń ne qılǵanıń? Al bizlerdi bolsa duyım jurt qustanı qılıp jür...

— Qoy, apa! — dedim men Meńlimurat ağanıń arına shawıp. Sebebi, apam maǵan hesh waqitta búytıp ashıwlanbaǵan edi. Onıń búgin men ushın muǵallimdi ayıplawı sál bolsa da ashıwımdı qozdırıldı. Arım keldi. Biraq, Meńlimurat aǵa maǵan taǵı da:

— Haw, Turdımurat, adam anasına sóydey me eken? Sen perzentseń, ol ana! Ne bolsa da anań maǵan aytıp atır, — dedi Meńlimurat aǵa. Muǵallim maǵan bul sózdi qanday astar menen aytqanın bilmeymen. Dawısın biraz kúsheytip kiyatırǵan apam otqa suw quyǵanday basıla qoydı.

— Muǵallim, — dedi ol Meńlimurat aǵanıń janına kelip, sóytti de meni qolı menen nusqadı.

— Usını dúzesh, shiraǵım. Bazda usınday ádeti bar.

— Apa, qapa bolmańız. Turdımurat úlkeye kele kútá aqilli, zor jigit bolıp qálipesedi, — dedi ol. Bul sózge tóbem kókke jetkendey quwandı. Apam Meńlimurat aǵanıń qulaǵına bir nárselerdi sıbirlay basladı. Ne aytqanın esitpedim.

— Túsinemem, apa, túsinemem. Ele ondaylardıń bári de ókinedi. Turdımurattı jaqsı kórip, algıs aytatuǵın boladı...

Biziń apamdı birew sál maqtańqırap ya iǵına jiǵılıńqırap sóylese, bolǵanı qolındaǵı iship otırǵan asın da onnan ayamaytuǵın ádeti bar edi. Kóp ángimeniń basına toqtamastan:

— Turdımuratjandı ertip kete ber. Ağasına ózim aytaman, — dedi. Apam ruqsat bergen soń maǵan ne turıs. Sonnan Meńlimurat aǵa ekewimiz Turdibaydikine keldik. Esigi ashıq. Basqa adam joq.

— Túrgel Turdibay, — dedim men onıń basın shayqap.

— Qayaqqa? — dep manawsıradı Turdibay.

— Ne qilasań qayaqqa ekenin? Bol, — dep asıqtırdım.

Meniń buyrıǵımdı esitiwden Turdibay kiyimlerin izley basladı. Demniń arasında kiyinip te boldı.

— Bolsesh, — dep taǵı asıqtırdım.

Meńlimurat aǵa:

— Asıqtırma, bolsın, — dedi de dalaǵa shıǵıp ketti.

Turdıbaydı túygishlep-túygishlep kiyındırıp, dalaǵa shıǵardım. Meńlimurat aǵanıń maqseti búgin oqıwǵa barmay qalǵan balalardıń hámmeſin jiynap mektepke aparıw eken. Ekewimizdi ertip alıp Gúlaydıń úyine qaray ketti. Gúlaydıń apası meni kóriwden-aq awzı gójedey qaynap tońqlıday basladı;

— Áy, Turdımurat, oqisań óziń oqı, bolmasa, nege jónińe júrmeyseń, júwernemek, — dedi qızın tap men oqıtıp júrgendey. Men úndey almadım. Meńlimurat aǵa kempirdiń qasına jaqınlańqırap bardı da;

— Sheshe, qızıńızdı Turdımurat emes, men izlep kiyatırmam, — dedi niqlap ǵana. Bunnan soń kempir sóley almay tígiliq qaldı. Bulmanda da kóp irkilmesten Gúlay úshewimizdi ertip Meńlimurat aǵa mektepke qaray jol basladı. Sóytip, búgingi isime uyaldım da, heshkimge bildirmey astıńǵı ernimdi tislep aldım. Anamnıń da zeynine tiyip gúnalı bolǵanım ushın klassqa kelgen soń terlep kettim.

Mugallim heshkimge eskertiw qılmay, úshewimizge kún-delikli sabağın basladı.

7-BÓLIM

Waqıt óte berdi. Klasımızdaǵı balalardıń da sanı kún-nen kúnge kóbeyip kiyatır. Bizler menen aralasıp qızlar da oqıtyuǵın boldı. Heshkim Dúysen mollanı awzına almadı. Sebebi, ol bizlerge namaz oqıwdan, namazdıń sózlerin yadlawdan basqa heshteńe úyretpeytuǵın edi. Klassta onnan qoriqqanımız ushın tınısh otıratuǵın edik. Bir bala aljasıp qalsa da, shıbigı menen bir uratuǵın edi. Endi bolsa oǵan qatnaǵandı hámme qoydı. Biraq, meniń apam jaqıńga shekem maǵan kóp eskertpeler qıldı. Sonda da Dúysen

mollanı jamanlamadım da, sabağına da barğanım joq. Al, taza muğallim basqasha. Ol molladay qızlardı, balalardı bómeydi. Qızlar menen qosılıp oqıw áwelinde hámmemizdi de ájeplendirdi. Sebebi, qızlar menen otırsań, olar girttay kemshiligiń bolsa mineydi eken. Buğan da úyrendik. Haqıyatın alganda, olardıń kózinshe silbırańqırap júrgendi ózlerimiz de jaqsı kórmeymiz. Meńlimurat aǵa dáslepki kúnleri bizlerdi sabaqtan soń alıp qalıp, kúnde tártip jóninde bir saattay ángimelesetüǵın edi. Sońǵı waqitta onday ángimelesiń háptesine bir retke aynaldı.

Azanda halqas beriw de toqtaǵan joq. Hámme usıǵan qızıǵa ma, bilmeymen, azan menen tamaq ishpesten kelemiz. Qızlardıń birazı er balalar menen aralasıp otırsa da, halqaslanbaydı. Aldına qoyǵan qırmaların qasındaǵı balalarǵa isiratuǵın edi. Bunı bir kúnleri Meńlimurat aǵanıń ózi sezdi.

— Qızlar nege tamaq ishpeysiz? — dedi ol bir kúni halqas payıtında aramızǵa kelip. Bizler hesh nárseni eskermey úylerinen azanda toyıp kelgen shıgar deytuǵın edik. Qaytama, qızlar tamaqların bizlerdiń qırmamızǵa quysa, hádden tıs quwanısamız. Meńlimurat aǵanıń aytqan sózlerinen keyin qızlar uyalısıp qaldı. Awızların alaqanları menen bastırıp, bir-birine kóz astılarının jımıyısıp qarasadı. Bunıń sebebin bizler túsine almay hayranbız. Olar bolsa, juwap bermeydi.

— Meńlimurat aǵa, — dedi Sayıp qasında otırǵan Gúlaydıń mashaba tolı tabaǵın kórsetip. — Kúndız ishpeydi. Sebebi, Gúlay oraza tutıp júr.

Usı kúnleri hámme kempir-ǵarrılar oraza edi. Biziń apam da, aǵam da oraza. Geyde sárlık ishkende oyanıp qala qoysam, apam maǵan da ishkize sala «endi, eń bolmasa, aǵańníń yamasa meniń payım ushın bir kún oraza tutpasań bolmaydı» dep eskertetuǵın edi. Soǵan qarap Sayıptıń aytqanı durıs shıgar dep oyladım. Sebebi, ol sózsiz biledi. Gúlay me-

nen qońsı. Biraq, Gúlay oǵan kóz astınan alarıp bir qaradı da, taǵı basın tómen alıw menen otırı berdi.

Meńlimurat aǵa bul waqıtta heshkimge hesh nárse degen joq. Tamaǵın ishkenler ishti, ishpegenlerdiń tabaqların «meshkey» balalar qashshan-aq bosatıp berdi.

— Balalar, — dedi Meńlimurat aǵa klassqa kirgennen keyin.
— Bizler onıń sóz baslawınan-aq sabaqtı birden baslamayıǵının túsindik. Óytkeni, ol birden qolına por alıp, dárriw háriplerdiń elementlerin qara taxtaǵa jaza baslaytuǵın edi. Yamasa birewdi ornınan turǵızıp, keshe bergen tapsırmasın soraytuǵın edi. Nabada bir jańalıq haqqında sóleytuǵın bolsa, sabaqtan keyin irkip qalatuǵın edi. Bul saparı onıń nelikten de dawısı burıngıday bolmadı.

— Oraza tutıw, — dep ol azǵana irkilip turdı da, oraza jóninde sóylep ketti. Onıń qaydan kelip shıqqanın, jas balalardıń densawlıǵına ziyan ekenin aytıp bolǵansha shıbjıńlap zordan otırǵan Qunnazar uship-aq turdı.

— Biziń apam «9 jasımnan berli jılda oraza tutaman» deydi. Biraq, hesh jeri awırmaǵan. «Densawlıǵım attay» dep maqtanıp otıradı góy bárhá.

— Densawlıǵı attay degenge isenbeymen. Anaw kúni úyińe barǵanda, bileseń be, qanday bolǵanın, — dep Meńlimurat aǵa onı qaytarıp qoydı. Bunnan soń oraza haqqında áńgime bolǵan joq.

* * *

Klasımız kem-kemnen sánlenip baratır. Diywallar sıziqsız qaǵazday appaq. Skameykalar da jetkilikli. Páslew birewinde dizilisip otırsaq, biyiklew birewi aldımızda turadı. Soǵan kitaplar ya dápterlerimizdi, qálemlerimizdi qoyamız. Meńlimurat aǵa ortadan arman-berman aralap júrip, dápterlerimizdi tekseredi. Biraqta skameykalar uzın bolǵanlıqtan ol kisi bergi basınan baslasa, argı shetimizden bir-aq shıǵadı.

Usı hápteniń ishinde jáne bir ózgeris payda boldı. Yaǵníy kúnde tórt saat oqıtyugin bolsaq, endi bir saat tárbiya saati degen shıqtı. Raspisaniye de jazıwlı turadı. Usı kúni kiyimiń ilas, qolıń sıya, yamasa kitaplarıń jırtılıp, bir jeriń kir bolıp kórsinshi! Meńlimurat aǵa kóphshiliktiń aldında qısındırıp taslaydı. Geyde ótmishten gápler qozǵar. Maman biy, Aydos baba, Ernazar Alakóz degen xalqımız batırları, bolmasa ertekler, ápsanalar aytıp beredi. Usınday áńgimeler aysa, sonday tuńlaymız, bazda tap sol hádiyeniń ishinde ózlerimiz turǵanday bolıp kórinedi.

Bir saparı mınaday áńgime aytıp berdi. 1919-jılı jergilikli xalıqtıń arasınan shıqqanlar menen «Qızıllar» qatań gúres júrgizip atırǵan kúnlerde Kibray degen awıldan bizler sıyaqlı kóp balalar «Qızıllar»ǵa qarsı kóterilgenlerge járdem beriwdi shólkemlestirgen. Olardıń basshısı 13 jasar Ánwar

Pirmuxammedov degen bala eken. Ol heshteňeden qorqpay gileň ózindey balalardı shólkemlestirip, qızıllarǵa qarsı urısp atırǵan áskerlerdiń keyninen oq-dári aparıp beredi eken.

Bir jola olardıń tárepdarları ádewir-aq shıǵıngá ushırap, kóp adamlar jaradar bolǵan. Sonda Ánwar jaradarlarǵa járdem beriw ushın sanitarlarǵa qosılıp, óziniń joldas balaları menen jaradarlarǵa dári-dármaq aparıp bergen. Usı jerde dushpanlar onı kórip atıp taslaptı. Bul tuwralı mine mınaw gazetada jazılǵan, dep gónetoz bir gazetanı ashıp oqıp berdi... «Sizler bunı bilip qoyǵanıńız jón, usındaylardı esitip, bilip, oqıp, ózlerińizdi dúzetesiz» dep juwmaqladı ángimesin...

«Mine Ánwar da 13 jasar. Men de 13 temen, meniń birewge keltirgen ya paydam, ya zınavım joq» dep ózimshe usı ángimeler tuwralı biraz kún oylanıp ta júrdim. «Eger Ánwardıń ornında bolǵanda, bálkım men de solay islermedim, yamasa qızıllarǵa járdem etermedim?» — dep qıyalımnan kóp ret ótkerdim.

Mine búgin de tárbiya sabaǵı ótkerileyin dep atır. Meńlimurat aǵa birden hesh nárse baslamadı. Hámmemizdi kóz benen sholıp ótti de, burıngı ádetinshe:

— Balalar, — dedi bizlerge qarap. — Qay jerde temir tártip bolsa, sol jerde kúshli uyım boladı. Awızbırshilikli uyımdı heshbir jaw jeńe almaydı. «Altaw ala bolsa awzındágını aldırar, tórtew túwel bolsa, tóbedegini túsirer» dep ata-babalarımız natuwrı aytpaǵan. Sonıń ushın da sizler awızbırshilikli bolıńılar...

Meńlimurat aǵa bazı bir waqtları shiyelenisken uzaq ángimeni aytqanda, aldına kitap jayıp qoyǵanı bolmasa, kóbisin yadtan sóylep beretuǵın edi. Bügin de kóp oylanıp turmastan bir ángimeni yadtan sóyledi. Sondaǵı aytqanı bir topar Qızıllandıń qalay tutqıngá túskeni tuwralı edi...

Aqlar menen qızıllandıń ǵajja-ǵajı urısı qıs aylarınıń qatal suwigına qaramastan Moskvaga jaqın jerde bolıp atırǵanda,

bir topar qızillardıń komandirine oq tiyip ólgen. Aqlar bolsa, alǵa basıp kiyatırǵan. Komandır ólgen soń tártip boyınsha tez komandır saylanıwı tiyis eken. Aynaldırǵan 8 — 9 adamnıń arasında awızalashılıq payda bolıp, biriniń aytqanın ekinshisi tınlamaptı. Birewi «alǵa» dese, ekinshisi «artqa» dep óz ara kelise almay, dushpanǵa qarsı kúsh toplap hújim jasay almay, qolǵa túsipti...

Meńlimurat aǵa bizlerge hár qıylı baǵdarda sóylep, aytqanlarına berilip tınlap, solardan órnek alıwǵa, ózinshe ju-wmaq shıǵarıwǵa keńes beretuǵın edi. Onıń ne ushın usınday ángimelerdi kóbirek ayta beretuǵınına tańlanıp kórgenimiz joq. Ózi de qızıq sóyleydi. Awızımızdı ashıp qata qalamız. Sońinan dáslepki sóylep bergen waqıyasına baylanıstırıp, bizlerdiń ya oqıwımız, ya tártibimiz jóninde aytatuǵın edi. Búgin ol bizlerdiń awızbırshılıgımız toqtadı:

— Sizlerdiń da awzıńız ala. Sonıń ushın da birewlerińiz sabaqtan tómen bolsańız, ekinshi birewlerińiz patas júresizler. Bir-birińdziń kemshılıgińzdi aytپaysızlar.

— Onı sizge aytamız ba? — dedi Turdıbay.

Men Turdıbaydıń háreketine shamalı tańlanayıń dedim. Bayağı ashıwdan keyin ol biraz düzlesipti. Muǵallim oǵan qarsı qanday gáp aytsa da, qashıp ketkendey túri joq.

— Bárha maǵan ayta beriw dárkar emes, — dedi Meńlimurat aǵa.

— Onda kimge aytamız?

— Sizler arañızdan klaskom hám tazalıq komissiya saylap alıwıńız kerek. Mine solarǵa aytasız. Solar orınlamasıa, maǵan aytasız.

Balalardıń arasında sıbirlı payda boldı. Jaqında ǵana bir márte klaskom saylaw jóninde óz ara kelise almaǵan edik.

Birewler Turdıbaydı, birewler Sayıptı, úshinshileri taǵı birewdi usındı. Meńlimurat aǵa sol saparı bizlerdi sınayın dedi

me, úndegen joq. Solay etip, saylanbay-aq qaldı. «Búgin de bizlerdi sınap otır góy, shaması» degen qıyalǵa berilsem de:

— Onda klaskom menen tazalıq saylayıq, — degenimdi bilmey-aq qaldım. Meńlimurat aǵa ruqsat bergen menen de, bayaǵiday tartıs jáne baslandı. Muǵallim miyığın tartıp, kim sóylese de toqtatpastan, aqırın kútıp otır. Óz ara dawlasıp atırmız. Birimizdi-birimiz jaqtırmaymız. Rasın aytqanda, klaskom bolǵandı men de ishimnen jek kórip turǵanım joq.

— Boldıńız ba? — dedi Meńlimurat aǵa biraz kegirdek sozispadan soń. — Endi qarsılıq etpeseńiz, kimdi saylaytuǵınıńız jóninde men pikir aytayın.

Muǵallimge qarsi turıp jinlimiz be? Kim batır eken qarsi turıp ta kórsinshi! Biraq, men, «ózi muǵallim taǵı da úlken jigit, jáne bizler menen oylasadı, ruqsat sorayıdı, bul qalay?» dep oyladım. Sonıń arasında birew, gáp liykini sógan qarap qalǵanday:

— Aytıń, Meńlimurat aǵa? — dedi birden. Onıń izin ala basqa balalar da «aytıń, Meńlimurat aǵa» dep jabırlasti.

Shuwıldasqan dawıslar izli-izinen kóterilip baratırganda Meńlimurat aǵa ornınan turıp, bir qolın kóterdi. Bizler jımkırt boldıq.

— Sizlerdiń tartısıńız kútá orınlı, — dep kúldı ol. Biraq hesh nárse sheshe almay atırsız. Menińshe, tazalıq komissiyasınıń başlığı etip Gúlaydı saylayıq.

Balalar taǵı shuw ete qaldı:

— Gúlay kimnen artıq?!

— Tınış! — dedi Meńlimurat aǵa dawısın sozıp. — Jańa sizler menen kelisip aldiq. Maǵan kimdi usınsam da erk berdińiz. Ekinshi, klaskom bolıp Turdımurat saylansın! Meniń atımdı aytqanda, ornımnan uship kete jazladım. Quwanǵanımnan qáddimdi jazıp, tiklenińkirep otırdım. Qasımda otırǵan Qunnazar meniń klaskom bolǵanımdı

qızǵandı ma, yamasa ornımnan turıp ózim ayıp isledim be,
iynimnen tartıp jiberdi;

— Áy, sen murnıńdı kóterme!

Qunnazardan basqa heshkim qarsılıq kórsetpegen siyaqlı
boldı. Gúlay tuwralı da endi heshkim hesh nárse demedi.

Balalardı qaytarıp jibergen-
nen keyin Meńlimurat aǵa
bizler Gúlay ekewimizdi alıp
qaldı. Isleytuǵın islerimizdi,
wazıypalarımızdı túsindirdi.
Men onıń hárbir sózin dıqqat
penen tıńlap otırman. A1,
Gúlay bolsa, uyańlaw, tek basın
izyegeni bolmasa onsha sóley
bermeydi. Hámel alganına da

onsha quwanışlı emes siyaqlı. Biraq, usı iske qayıł tárizli bolıp kórindi maǵan.

— Gúlay, Turdımurat, áwele ózlerińiz tártipli bolıwdı umitpańlar! — dedi Meńlimurat aǵa bizler shıǵıp baratırǵanda.

8-BÓLIM

Bul kúnleri awılda adamlar «awıl xojalığına ótemiz» dep hálek bolıp jür edi. Bazda jiynalısqa da qatnasaman. Meńlimurat aǵa tek bizler menen bánt pe eken desem, úlken adamlardıń arasında da shıǵıp sóyleydi eken. Meniń aǵam bolsa, Meńlimurat aǵanı asa jek kórmeytuǵın da edi. Jiynalista shıǵıp sóylep, awıl xojalığına qarsılar tuwralı kóp ángimeler aytatuǵın edi. Meńlimurat aǵa onıń bul ángimesin kútá zeyin salıp maqullaytuǵın edi. «Aǵamdı jaqsı kórgeni ushın meni de jaqsı kóredi-aw» dep oylayman. Sebebi, mine, klaskom boldım. Úye kelip apama aytayın desem, «maqtanbay-aq qoyayıń» dep otır edim. Bir waqıtta aǵam kirip keldi. Ol bir nársege ashıwlanylıp kelse shırayında qan qalmayıtuǵın edi. Dárriw apama urısadı, joq jerden jánjel shıgaradı. Men de jas emespen góy, aqırı. Bir jaqtan kelsem, ekewiniń kelbetine qarap kelemen. Birewi mennen soń kelse, dárriw betine tigilemen. Aǵam bul kelisinde jiynalıstan kelgen edi. Betinde

qanday da bir quwanışh bar. Ashıw degenniń izi de joq. Tegeran bir nárse aytсаń bolǵanı, azanǵı gúldey jarq etip, kúlip jibereyin dep murtı jıbırlasıp tur.

— Aǵa, — dedim men moynınan qushaqlay sala. — Men klaskom boldım.

— Klaskom degen ne? — dedi ol mańlayımnan súyip.

— Klass komiteti. Yaǵníy, birge oqıytuǵın balalardıń baslıǵıman.

— Balam, — dedi ağam basımnan sıypalap. Sóytti de meni qol ushına kóterdi. — Qudayım, ekewimizdiń de baxıtlı bolǵanımız bolǵay. Óldik góy jeti babamızdan beri hámel qolımızǵa tiymey. Men de búgin onlıq bolıp saylandıım.

Aǵam meni jerge túsirdi. Tórge barıp mardiyip otırdı. Men de úlken kisidey qaptalına bardım. Anam bolsa, qazan-tabaq penen gúrmelip, ağama shay qaynatayıń dep otır edi. Ekewimizdiń de tórge shıqqanımızǵa ashıwlandı ma deyment, eń bolmasa men barıp kómeklessem boladı góy. Qasaqana qasımızǵa keldi de:

— Maǵan hámel joq pa eken? — dep otırıp aldı. Ot janıp atır. Onı ısıratuǵın da adam joq. Oylanıp otırsam, úshewimizdiń ekewimizde hámel bar. Apamnıń hámelsiz bolǵanına qıynaldım. Biraq, ağam ójetlesip otır. Apam da ornınan qıymıldap jawırının quwjınlattı da teris qarap otırdı.

— Kempir, — dedi ağam, apama qarap quwanıshlı dawıs penen. — Otıńdı jaǵa ber, saǵan hámel qayda?

Men de oylanıp otırmış. Apam ağam ekewimizdiń mazamızdı alatuǵın edi. Bir kúni «kiyimiń kir» deydi. Bir kúni kiyimiń jırtılǵanǵa tońqıldaydı. Onıń usı ádetlerin eslep otırıp, bir nárse yadıma túsip ketti.

— Apa, — dedim-sen úydegi tazalıq komissiyasınań!

— Ol ne degeniń! — dep jekirindi apam.

— Haw, sen aqırı, bizlerdiń tazalıǵımızdı baqlaysań góy. Eger oqıwǵa barganıńda Gúlaydıń ornına sen tazalıq komissiyası bolar ediń.

Meniń bul sózim apama kútá awır tiygen qusaydı.

— Sen sháńkildeme! — dedi de ağama qaray burılıp sóy-LEDİ. — Sen óziń hámel alasınań! Endi bárshe hámeldarlar qusap, maǵan ayaǵıńdı uwqalatpaqshımisınań. Endi men úyde

otırmayman, awıl xojalığına kiremen. Qáne, óziń ot jağıp, sıyır sawasań! Tamam!

Aǵam sarı saqallı, uzın boylı adam. Ol basındaǵı sarı qoy terisinen qıstırǵıshlı degeleyin qısı jazı taslamas edi. Ol malaqayıń basıńqırap qoydı da, qoyıw qasların kerip, boyın tikledi. Sóylemekshi bolıp tamaǵın da qırındı. Sóytse de birden irkilip, keń mańlayına alaqańın tirep, tómen qaray tunjıradı da qaldı. Sol turqında ol uzaq waqıt úndemey, jer sızıw menen boldı. Jańaraqta ǵana úydiń ishinde hesh jánjel joq edi. Mine, demniń arasında payda boldı. Bundayda aǵam «biziń úyge shaytan aralastı» dep tońqıldıap, ózi-aq anaw-mınaw nárseni bánelep túrgelip ketetuǵın edi. Búgin olay bolmadı. Haqıyqatında usı jánjeldiń qaydan kelip shıqqanı jóninde men bilip otırman. Ol tek ǵana mınadan: apam awildiń jiynalısına baraman degende, aǵam talay márte irkip qalǵan edi. Burında da apam «awıl xojalığına kiremen» dep, bir-eki ret aytqan edi. Aǵam hár saparı onıń tilin kesip alganday etedi. Apama da qıyın, bálkım jiynalısqa bara qoysa, ol da aqılı menen bir hámelli bolar edi. Meńlimurat aǵa awıl jiynalıslarında sóylegende, úylerinde otırǵan hayallardıń awıl xojalığına kiriwi jóninde biraz gápler aytatuǵın edi. Meniń shamalawımsısha, apam búgin durıs islep atır.

— Aǵa — dedim onıń moynına jarmasıp. — Apam awıl xojalığına kireǵoysın-dá?

Onnan juwap bolmadı. Apama da qarayman. Ayayman. Ekewi de sazırayıwı menen otır. Ot ta sónip qaldı. Men dalaǵa shıǵıp otın ákeleyin dep oqtalǵanımdı apam túsinip gúpimniń peshinen uslap jibermedi. Onıń tek aǵama qasarısıp otırǵanı belgili. Al, aǵam oshaqta janıp bolǵan otındı oshaqqı qaray ısıriw ornına janbaslap jattı. Apam oǵan óshegisip, ayaqların kósılıp otıra berdi. Men ań-tańlıqta otırman. Aǵam múlgiy basladı. Shamamsha ol kúshli oy ústinde. Men olargá sóyleyin

desem, jatqan jılannıń quyrığın basıp ekewiniń arasındaǵı jánjeldi güjítip alaman ba dep qorqtım.

Állen waqtta aǵam bir gúrsinip qoydı. Shep qolın kóterip meniń basımnan sıypaladı da:

— Meyli, Turdımurattıń aytqanı bolsın, — dep sónip qalǵan oshaqqqa jaqınlap otın ısrırdı. Apam da endi kóp otırmastan, shıra jaǵıwǵa qolaylastı.

9-BÓLIM

«Sársenbay kelipti» degen xabardı balalar mektepke aytı keldi. Onıń densawlıǵı jóninde ara-tura ákesinen sorasaq, ol hesh xabar aytpaytuǵın edi. Búgingi xabar bárimizdi de quwanttı. Bul haqqında Meńlimurat aǵaǵa aytıp edik. Sabaq pitkennen keyin ol bizlerdi jiynap alıp:

— Sársenbaydikine barayıq, — dedi. Men hayran boldım. Ózi námnaǵan muǵallim. Al, awırǵan balanıń úyine barıp densawlıǵın bilmekshi. Muǵallimge qarsı ne aytayın. Balalardıń hámmesi de hesh nárse aytıǵan joq.

Meńlimurat aǵa bas bolıp, toparlaşıwımız benen Sársenbaydikine keldik. Sársenbaylardıń qara úyi bolatuǵın edi. Biraq, ózleri men esimdi bilgeli basqa úylerden erekshे otıradı. Úyiniń úzik-túńligi de pútin bolǵan soń, suwiq ádewir kúsheygenshe, qaqırasına kirmeydi. Házır de sol qara úyinde otırǵan edi.

Bizler dalada qaldıq ta, Meńlimurat aǵa ishke kirip ketti. Sársenbay joq eken. Onı muǵallimniń dawısınan ańlap turmız. Óytkeni, úydegi ángime demniń arasında-aq awıl xojalığı jónine aylanıp ketti.

— Shıraqım, qartayǵanda awıl xojalığına kimdi beremen, — deydi Dúysen molla, al, Sársenbaydıń oqıwı kerekligi haqqında bir awız da ángime bolǵan joq. Bizler buǵan tańlanıp tur edik. Úydiń art betinen kiyatırǵan Sársenbay

kórindi. Juwırısıwımız benen birim-birim qushaqlasıp kórisip atırmız. Muǵallimniń Dúysen molla menen sóyleskenin tínlawdı da umítip kettik. Sársenbay keselxanada jatırganda hár waqıt óz ara sóz etip «shırayı andızday sargayıp ketken shıgar» dep oylaytuǵın edik. Ózin kórgennen soń bul oyımız biykarǵa shıqtı. Bayağı qara páreń ariq Sársenbay emes, eki beti shıjıqtay qızarıp semiripti. Tańlanganımızdı sezbedi me, hesh nársege itibar bermesten:

- Ne qılıp júripsizler? — dedi quwanıshlı türde.
- Muǵallim menen seni kóriwge keldik, — dedim men.
- Keshe kele sala oqıwǵa barmaqshı edim. Ağam jiber-mey qaldı, — dep Sársenbay muńlı pishinde tómen qaradı.

Buğan bizler de qapalanayın dedik. Sebebi, ákesi sonday qatal adam góy!

— Sársenbaydı tawıpsız góy?

Dawıs shıqqan jaqqa jalt burıldıq. Meńlimurat aǵa úyden shıgıp kiyatır eken. Muǵallim birden atın aytqanǵa Sársenbay masayrap qaldı. Qapalanǵan túri demde-aq ózgerdi. Juwırıp bardı da Meńlimurat aǵa menen sálemlesti. Ol Sársenbaydınıń basınan siypalap ayaǵına, kelbetine, túr-túsine qarap atır. Sársenbaydınıń burın óksheleri qap-qara, tirsekleri kir-kir bolıp júretuǵın edi. Keselxanadan keshe ǵana kelgen soń ba, ústinde girbiń kórinbeydi, tap-taza.

— Sársenbay keselxana qalay eken? Vrachlar qalay emledi? — dep Meńlimurat aǵa ústi-ústine soraw berdi de, onıń tulǵasın kózden jáne bir ret ótkerip, sholaq beshpentiniń iynindegi kirttay shańdı barmaqları menen shertip jiberdi.

Sársenbay keselxanada qalay emlengenin, doktorlardıń qalay etip pármama bolǵanlıǵın demde-aq jimıldap sóylep berdi. Onnan soń «muǵallim uradı» degen pikirdiń nadurıs ekenligin keselxanada jatırǵanda esitkenin de aytti.

— Oqıwǵa barasań ba? — dep soradı Meńlimurat aǵa.

— Awa, baraman, — dep juwap bergenı de sol, Dúysen molla úyinen juwırıp shıqtı.

— Úye kir, Sársenbay!

Sársenbay aramızdan suwırılıp, úyine kirip ketti.

— Meńlimurat aǵa, onıń ágası da júdá qatal molla, — dep sıbırladım men. — Ózińiz sóylespeseńiz, ágası onı uradı.

— He, sen Meńlimurat ágadan aqıllımısań? — dedi Sayıp meniń sózimdi jaqtırmay.

Tas bolmasa abırayım ayranday tógilip edi. Sebebi, ózim klaskom bolaturıp balalarǵa betimnen aldırıwım jaramaydı góy. Kózimdi alartıńqırap Sayıpqa qaraǵanım, Meńlimurat aǵa bet-álpetimde ne barın sezbey:

— Turdımurat durıs aytadı. Ağası menen ózim sóylesemen, — dedi.

Onnan keyin hesh nárse aytqan joq. Meńlimurat aǵa bizlerdiń kete beriwimizge ruqsat etip, ózi Sársenbaydıń keyninen úyine kirdi.

* * *

Sársenbay mektepke úsh kúnnen keyin keldi. Sol úsh kúnniń ishinde onıń shırayı solǵın tartayın depti. Bul hádiyse gúllán balalardı tańlandırdı.

— Nege azıp kettiń, jora? — dedim men basqalardan burın qayırqomlıq etip. Bunday etpewge bolmaydı góy. Klaskom bolǵan soń, men hámmäge qayırqom bolıwım tiyis. Neliktende Sársenbay ún qatpadı. Betinde qanday da bir ashıwdıń izi bilinip tur. Bizlerdiń Sársenbaydı ortaǵa alıp atırǵanımızdırıń ústine Meńlimurat aǵa kelip, «Sársenbayǵa tiymeń» deme-gende, men barlıq bolǵan hádiyeni ózine sóyletpeskshi edim. Mine, endi qanday da bir sırdıń jumbaq bolıp qalǵanı maǵan bir túrli túyildi.

... Sabaq baslanıp atır. Búgin «S» háribin ótip atırmız. Meniń oyım háripte emes, úsh kúnnen beri Sársenbay nege kelmedi? Muǵallimniń «tiymeń» degeni nesi? Usınday qıyalǵa berilip otırǵanımda, qasaqana Meńlimurat ağanıń mennen sabaq sorap qalǵanın aytpaysań ba?

Ornímnan uship turdım da, doskanıń aldına bardım. Islegen qıymılım naqolay boldı ma, yamasa doskaǵa shaqırılganım joq pa edi, balalar duw kúlip jiberdi. Qısınǵanımnan jılap jibere jazladım. Bet-awzım da burısthay qızarıp ketti me deymen, tırısıp baratır. Sóytse de kúlip otırǵanlarga, ásirese, kóbirek kúlgen Gúlayǵa abay etińkirep qarap edim.

— Klaskomnıń qolı kir, — dedi ol maǵan tiklenip.

«He, usığan kúlgan eken-aw» dep qolıma qarasam, kir joq. Búgin siya dáwet ákele qoyıp edim, sonnan siya tamǵan eken.

— Bul kir emes, siya, — dedim men albırágánımnan. Balalar jáne kúlisti. Meńlimurat aǵa meniń albırágáñımdı sezbedi me, yamasa «ayıbın moyınlaǵansha úndemeyin» dedi me, birese balalarǵa, birese maǵan qarap qatal türde tur.

— Nege kúleseń? — dedim Sayıpqa.

— Tınish, — dep salmaqlı türde Meńlimurat aǵa maǵan qaradı.

Usı máhálde ózimniń orınsız sóylegenimdi sezdim de, tikke qatıp tınish turdım.

— Qáne, búgin qanday hárip óttik?

Bul sorawdıń juwabı sabaq baslangan waqitta esimde bar edi. Qápelimde miyimnen shıgıp ketipti. Artıma qarayın desem, balalardan uyaldım. Táwekel, «Sársenbay» dep salıppan.

— Durıs, — dedi Meńlimurat aǵa meni maqullap. — Sársenbay degen de «S» háribinen baslanadı.

Birden esime tústi de quwanish penen doskaǵa qarap onda jazılǵan sózlerdiń barlıǵın oqıdım. «S» háribinen baslanbaǵanı joq. Men de por menen olardıń izine «Sársenbay» dep jazdım.

* * *

Mektepten shıqqanda ızǵırıq samal esip tur eken. Geyparalarımızda gúmpey de joq. Jalǵız beshpent penen kelgenbiz. Sársenbaydıń ústinde anaw kúngi, sholaq beshpenti emes. Góne jırtıq-jırtıq beshpent. Men ákesiniń onnan ne ushın kiyim ayaytuǵınlıǵına ishimnen tańlandım. Solay bolsa da, ol jóninde hesh nárse aytı almay, kúni menen boyımdı biylegen oydı sheshiw maqsetinde Sársenbaydı iriktim. Bizlerdi ne sóyleser eken dedi me, basqalar aynalamızdı qorshalap

aldi, biraq Sársenbay olardıń heshqaysısınan tartıngan joq. Úsh kúnnen berli kelmey atırǵanınıń sebebin aytıp berdi.

— Sizler ketken kúni, — dedi ol sóz baslap. — Oqıwǵa baraman desem, aǵam úyden shıgarmay-aq qoydı. Buǵan ashıwım kelip, ketemen degen menen, sırtımnan quliplap álleqayda ketti. Ilajsızdan jata berdim. Baqırsam da jaqın juwiq qońsı-qoba bolmaǵan soń, heshkim esitpedi. Bir waqıtta esikiń alındıa birew kelip ketip baratırǵanday sezildi. «Shamasi, quliplı bolǵan soń kirmey baratırǵan góy», dep oyladıım da «Kimseń?» dep dawıslap edim. Ol Meńlimurat aǵa eken. Kúni menen jılap-jılap sharshap qalǵan da edim. Oǵan qaytip sóz ayta almadım, jáne kewlim buzılıp jılap jiberdim. Sonıń arasında Meńlimurat aǵa ergenekti qalay da bolmasın ashpaqshı bolıp atır edi. Shamasi, aǵam kelip qalǵan quşaydı. «Úyińizde kim bar?» dedi ol. Men juwap bere almay atırǵanda «heshkim» degen aǵamnıń dawısın esittim.

«Sársenbay jatır góy», — dedi muǵallim.

«Aytqanday, Sársenbay azanda awırıp qalıp edi», dep aǵam qıypaq-sıypaq etkendey boldı. Biraq, onıń qápelimde ótirik sóylegenine ashıwım kelip «awırǵan joqpan» dep baqırıp jiberdim. Bunnan soń aǵam sóz tappay qaldı. Sóytip júrgende esik ashıldı. Men muǵallimge de qaraǵanım joq, esikten tura jóneldim. Aǵam azanda urǵan edi. Súyeklerim sınıp baratırǵanday. Esikke shıǵa súyretile jiǵıldım. «Qáyeriń awırdı?» — dep muǵallim basımnan sıypap atır. Meniń qastıǵárezim aǵam tuwralı arza etip aqsaqalǵa bariw edi.

— Aqsaqalǵa ne demekshi ediń? — dedim men, ol keynin aytqansha asığıp.

— Bileseń be, biziń aǵam qanday qatal?... Bárhamma muǵallimdi jamanlaydı da otıradi. Al, ózi molla bola tura urlıqtı jaqsı kóredi. Bayaǵıda qawın urlıqqa barıp, shanıshqıǵa ilingenimde ózimniń nápsım ushın, deyseń be? Men góy ol

tuwralı ele heshkimge tigislik bildirmegen edim. Nadurıs islegen ekenmen. Sol qawın urlıqtan ağamdı düzlesken shıgar desem, ele düzlespepti. Endi aqsaqalǵa sol saparı qawın urlıqqa ne ushın barganımdı aytpaqshı edim. Ózimizdiń qawın bolatura, «sarı sekerparalardı urlap kel» dep ağamnıń ózi zorlap jibergen edi. Men onıń tayağınan qorqıp hár kúni derlik jup sekerpara tappay jatqan emespen. Ağam olardı ne qıladı deseńizshi. Kúni menengi jegeninen awısqanlarının qaq tiletuǵın edi. Qısta jeymiz, deydi. Men oğan inanaman. Men túwe oğan kóp adamlar inanatuğının bilemen. Sol ushın ilajım joq edi... Maǵan, ol ótirikshi molla bolıp kórinetuǵın edi. Sonda da ákem góy, dep sırların áshkara qılǵan emespen... dep Sársenbay jılamısıradı.

— Soń aqsaqalǵa barıp aǵańniń sol isleri tuwralı ayttıń ba? — dedi bir bala.

— Awa, ayttım. Awıl aqsaqalı ağamdı shaqırıp alıp, biraz keyigen. Hátte, meni oqıwǵa jibermeytuǵın bolsa, oğan shara kóretuǵını jóninde qattı eskertken... Aqsaqaldan kelip ağamnıń ózi «oqıwǵa bar» dedi. Meniń oqıwǵa kelgenim onıń ruqsatı, álbette. Sonnan beri ağam urıspaydı, biraq meniń menen burıngıday ashılısıp sóylespeytuǵın boldı. Maǵan kózleri tússe qabaǵın úyedi... Sonda da oqıwdan qalǵım kelmeydi. Muǵallim ağamday emes, mehirli eken. Bir kúni bolmasa bir kúni ağamnıń ózi-aq jaqsı kórip keterdaǵı...

Sársenbay ózin bekkem tutsa da, dawısı dirildep turdı. Bizlerdiń de muńayǵanımızdı kórip, qáddin tikledi de, «úylerimizge qaytayıq!» dep hámmeni awılǵa qaray basladı...

10-BÓLIM

Oqıwdı da, jazıwdı da úyrenip kiyatırmız. Keshe ǵana «Qıs» degen temada sabaq óttik. Muǵallimniń aytqanınday-aq, qıs ta kelip qaldı. Muǵallimimiz kózi ashiqpa, bilmeymen,

«Qıs» degen tema ótken kúni hawa keshke qaray bultLASIP sala berdi. Burın qara suvíq bolıp tursa da, bultlar toplanıp toplanıp keshqurın jılıtti. Jatar aldında epeleklep qar da jawa basladı. Men usılardı kórip muǵallimniń tapsırmazı boyınsha hawa rayındagı bolǵan ózgerislerdi erteń sóylep beriw ushın dalada biraz turıp, keshirek jattım. Azanda erterek turıppan. Úydiń ishi ele qarańǵılaw eken. Aǵam ornında kórinbeydi. Bunday bolıp qar jawsa aǵam, biltırıları tań azannan turıp úydiń átirapın tazalaytuǵın edi. Bálkim qar tazalap júrgen shıgar. Oǵan nege qar tazalataman. Endi men de námnaǵan adam boldım góy. Sonsha balalardıń klasskomıman. Onıń ústine muǵallim de hár saparı «ata-anańızǵa járdem berińler» dep eskertetuǵın edi. Múmkin, tap usı demde basqa balalar da qar tazalap júrgen shıgar dep oyladım. Kiyine sala dalaǵa shıqsam, aǵam joq. Qaytip úyge kele sala:

— Aǵam qayda? — dedim apama.

— Skladqa ketti, — dep ol ásten juwap berdi.

Hayran boldım. Bunday waqitta ol heshqashan skladqa ketpeytugıń edi. Ya, qarawıl emes.

— Qashan ketti, nege ketti? — dedim men biyjaǵday,
— Bir nárse bolıp qaldı ma eken?

Apam da sońğı kúnleri awıl xojalığına kirip, awıl xojalığınıń girttay isleri ushın-aq aǵam menen tartısıp otıratuǵın edi. Bayqawı́msha, aǵamnan góre apam awıl xojalığınıń mülkine kóbirek qıynalatuǵınday edi.

— Skladqa uri túsipti, — dep ol suwiq demin aldı.

Etim türshigip, shorshıp kettim. Meńlimurat aǵa tap usılardı biletuǵınday bizlerge: — «Ele aramızda jamay

dushpanları bar. Olar awıl xojalığı düzimine de, sizlerdiń oqıwıńızǵa da kesent keltiriwge tayın» dep eskertip, biziń awılǵa qońsı awıl xojalıqlarında júz bergen hádiyselerdi, bazı skladlarǵa ot berilgeni jóninde aytıp: «balalar sizler de abaylı bolıńlar» deytuǵın edi. Onıń aytıwı boyınsha, Shortanbay awılında awıl xojalığınıń sklادına ot bereyin dep atırǵan adamdı biz sekilli oqıwshılar arasınan dáwjúrek birewi kóripti de, awılǵa jar salıp shıgıptı. Usı esime túsip: «bizlerdiń nege hár jańalıqqa awızımız ashılıp, urılardı aldın ala sezip ańgarıp áshkaralamadıq, ya baslıqqa bildirmedik-á? Endi meniki ne turıs? Ağamdı tawıp alayın» dedim de, juwırıp skladqa kettim. Barsam, adamlar toparlasıp júr. Skladtıń jayı qańıra edi. Bir jaǵı úníreyip atır. Awıl xojalığınıń başlığı, Meńlimurat aǵa hám basqa adamlar úníreygen jerge jaqın turıptı. Birewler qańıranı aynalıp júr. Qarawıl Esemurat degen ǵarrı edi. Ol shógirmesiniń sırtınan tartıp alǵan shalǵıshın jazdırımay, suwıqqa búrisip qalǵan sıyaqlı óz ornında sárriyip tur. Awıl xojalığınıń başlığı onıń qayda bolǵanın sorap, keyip atır... Men de, «Esemurat ǵarrı ne aytar eken», dep jaqın barıp tıńladım.

— Qar jawǵan soń dalada tura almay úyge barıp edim. Azmaz buyıǵıp qalıppan, — deydi ol ólimsirep.

— Nege keteseń? Jurt saǵan isenip qoydı góy?! — dep baslıqtıń shıja-pijası shıǵıp atır.

— Qaydan bileyin... Künde qáwipsiz turǵan nárseniń bir qarlı túnde, bir demde bunday bolatuǵının? — dep jalınıshlı túrde dawısı dirildeydi. Esemurat ǵarrınıń dawısınan oǵan rehimim keleyin dedi. Biraq, sonsha nárseni uriǵa aldırıp, uyqılap qalǵanına men de renjiп, ishimnen jek kórdim. Adamlar ányer-minyerdi kórip júr.

— Bul urlıq usı Esemurat ǵarrınıń ózinen awlaq emes, — dedi biziń aǵam. — Qar jawǵan kúni eki bastan, urılardıń

izi bilinbeydi. «Qar jawmaǵan kúni urlasam, sırttan kelgen iz joq, bilip qoyar» dep qorqqan. Endi «urınıń izin qar basıp ketken», dep dáliyllew ushın islegen hiylesine qaramaysız ba, uri degen aqılı boladı.

— Awa, awa, — dedi Gúlaydıń ákesi Seralı. — Ózi urlaǵan, basqa heshkim kelmey-

di. Sonsha nárseni áketkenshe uyqılay bere me?

Awıl xojalığı başlığı menen Meńlimurat aǵa dım úndemedi. Túsleri suwiq. Baslıq biraz oylanıp, adamlardıń keypiyatın abayladı da:

— Qolın artına baylańlar, — dedi kóphshilikke qarap. Eki adam bardı da Esemurat gárrınıń qolın artına qayırip, baslıqtıń buyrıǵın orınladı. Garı sóylegendey sóz de tappadı. Sóylegen menen de paydasız ekenine kózi jetti me, moynın tómen alıp, ayıbin moyınlaǵan sekilli náylaj tura berdi.

Adamlar tarqasa da, meniń ketkim kelmedi. Sebebi, qan-sha úníleyin desem de, adamlar meni úñgirge jolatpaǵan edi. Ne de bolsa úñgirdiń awzın kózim menen kóreyin, sóytip klasstaǵı balalarǵa sóylep bereyin dep, sol jerde aylanshiqlap qaldım. Adamlardıń izi táwır-aq alıslaǵannan keyin tesikke úñildim. Bir adam túwe eki adam qos-qabatına siyatúǵınday keń úñgir eken. «Mine, mınadan qap arqalap shıqqan góy», dep keyin shegine bergenim, qardıń astında bir shúberektiń sheti kórinip atır. Ústinen, azandaǵı kelgen adamlar, basıp

ketipti. Dáslep onsha kewil bólmesem de, shúberekti tartıp kórdim. Abaylap qarasam, tórt múyeshi kelgen appaq shít. «Birewdiń qol sharshı túsipti-aw, iyesine bereyin», — dedim de, qaltama saldım. Sol jerde kimdiki dep baqırmaqshı da boldım. Biraq, qaptalımda heshkim joq edi...

II

Burın bizler qol sharshı degendi de bilmeytuğın edik. Bir kúni Meňlimurat aǵa bizlerdi awıl dúkanına ertip aparıp hárqaysımızǵa bir qol sharshı áperdi hám onı qaltaǵa qalay salıp júrip, qalay paydalaniwdı da úyretti. Áne, sonnan beri hárbir oqıwshınıń qaltasında bir qol sharshı jüretuğın boldı. Bul kútá jaqsı boladı eken. Bir jerimizge siya tamsa, túpirigimizdi jaǵıp sharshı menen sıpırsaq, tap taza boladı. Gúlay da bizlerden onsha min tappaytuğın bolıp kiyatır.

Bul gezlerde awıllarda awıl xojalığı degen uyım dúzilip, ol jóninde úlkenlerdiń túsinigi hár qıylı, hár túrli bolıp turǵan payitlar edi. Muǵallim bizlerge háripler, olardı biriktirip jazıwdı úyretiw menen birge awıldıń jaǵdayınan shette bolmawdı da eskertedi.

— Geypara adamlar, — deydi ol, — ózin haq adam qatarında esaplap, awıl xojalığına shin kewli menen berilgensiydi de, qolınan kelgen jamanlıǵın ayamaydı, yaǵníy kóphsiliktiń jiyǵanlarından urlayıdı... — dep ótken saparǵı sklad urısı jóninde awıl adamlarınıń Esemurat gárrıdan gúmanı barlıǵın aytti...

Bul urlıq jóninde oylanıp, sol skladtan urlıq ushın tesilgen jerden tabılǵan oramaldı qaltamnan alıp, bir úñildim de, onnan heshteńe abaylamay jáne qaltama saldım da Gúlaydiń qasına bardım. Ol balalardıń tazalıǵın tekserip atır edi. Maǵan burılıp bir qaradı da birden eskertti:

— Joldas klaskom, salaqlıqqa berilmey, qol sharshıńdı tıǵıp qoy!

Onıń bul gápi maǵan kútá awır tiydi. Sóytse de, ózimniń salaqlıǵıma da kúyinip qaltama únílsem, sol tawıp algan sharshımnıń bir ushı shıǵıp tur eken. Armanıraq ısırip qoydım. Sonda da Gúlayǵa ashıwlı keyipte qaradım: Meniń de ózindey abırayım bar. Klaskomman. Sonıń ushın bılayıraq shıǵarıp eskertse de boladı góy!

Ekinshi sabaq waqtında sol sharshı tuwralı tereń oyga berildim. Kimnen túskен, nege qardıń astında jatır. Kimdiki? Nege taslap ketken? Yamasa, abaysız túsingenbe? Mennen basqalardıń abaylamaǵanı qalay? Adamlardıń aytıwı boyınsha, urı qar jawmastan burın kelgen. Óytkeni, izim bilinbesin, degen.

Shıńında da, ol durıs oylaǵan. Izi bilinbey qalǵan. Yamasa bul sharshı sol urılardan tústi me eken? Urılardan nege tú-sedi? Salaq adam, ańqaw adam urlıq qılama? Bálkim, bul sharshı Esemurat garrınıki shıǵar... Garri abaysızda túsingen...

Usınday oylar meni tolqıta berdi. Biraq, baxtıma muǵallım sabaq soramadı. Eger soraǵanda, sabaqqı dıqqat awdarmaǵan sırim ashılıp qalıwı da sózsiz edi... Tórt saat oqıp pittik. Biraq, usı tórt saat ishinde de tawıp algan sharshım tuwralı oyladım. Ne paydası bar, belgili juwmaqqa kele almadım.

Sabaq tarqaǵannan soń da oylanıp kiyatırmış. Izimnen Gúlay jetip alıp, meni toqtattı:

— Turdimurat, eki iyniń salpawsıp ketipti góy?

Gúlaydıń bul sózin jáne jaqtırmadı. Biraq, ol qasıma keldi de, jeńimnen tartıp, joldıń shetiregine shıǵardı. «He, endi aqıllanǵan eken, mine, kemshiligidı endi aytsa boladı», dep oyladım da izine erdim. Basqa balalar da bizlerdi kórip ırkilgen edi.

— Sizler júre beriń, — dedi Gúlay olarǵa. — Biraq, Sársen-bay ketpey tur.

— Turdımurat, — dedi Gúlay sibırlap, — qaltańnan baǵanaǵı sharshını shıǵar.

Men qorqıp kettim. Bi-rewdikin «urlap aldiń» dep záwlim salsa, qáytemen? Sorım qaynap, abırayım tógiletugın jaǵına endi aylandı. «Kóphilikke meni urlıqshı bala dep jayıp jibermese bolar edi», dep oymanızda, Sársenbay bizlerge qaray júrdi. Gúlay úndemesten meni taǵı shetirekke shıǵardı.

— Nege mennen jasırın sóylesesiz! — dedi Sársenbay baqırıp.

— Men bilemen. Men sizler menen sırlasayın, oylasayın dep edim. Endi tersekeyine esitińler! — dedi de juwırıp jó-nine ketti. Ekewimiz de ań-tań boldıq. Biraq, Gúlay oǵan itibar bermesten:

— Qáne, sharshındı kórset! — dep buyrıq etti. Men qal-tama qolımdı suǵıp, ózimniń sharshımdı shıǵardım. Bunu ágam jaqında ǵana qalaǵa barganda ákelgen edi. Shetlerinde naǵısı bar, sup-sulıw. Onı qaltamnan alsam da, sharshımnıń sulıwlığına maqtanıp, Gúlaydıń alındıda masayrap turdım.

— Bul emes! — dedi ol jekirinip. Gúlaydıń ashıwlı sesti maǵan batayın dedi. Sonda da oǵan sır bergim kelmep edi. Ózi qaltama qolın suǵıp, tawıp algan sharshını uslap joqarı kóterdi. Men ilajsız tura berdim.

— Sen bunı qaydan aldiń? — dedi ol sharshınıń óyer-búyerine únílip. Usı sharshı sebepli «Urlıqshı» degen ataq magán jabılmasa bolar edi... Gúlay yaman tik minez, urlıqqa qatnasiń bar deydi-aw. Qaltamda alıp júrip ne qılaman?..

degen oylar basımnan zuw-zuw ótse de Gúlaydín aldında
sır bermewge tırısıp baqtım.

— Özimdiki.

— Eki sharshını ne qıłasań? — dedi Gúlay kúlip.

— Birewi kir bolsa, ekinshisi menen betimdi sıpiraman,
— dedim.

— Bul sharshı seniki emes, — dep ángimeni ol birotala
kesip aytti. — Heshqanday seniki emes! Bilemen, seniki
emes, haǵınan ke! Haǵınan!!

Gúlaydín buyrıqlı sózleri kem-kem batıp baratır. Ózi de
pátli sóyleydi-aw! Qansha jasırsam da, kisiniki ekenin bilip
qoydı. Sonda da moynıma almay, birinshi aytqanımda turıp
qaldım.

— Bul Dúysen mollaniki, — dedi Gúlay oylanıp turmastan
meniń betime tigilip.

Endi boyım jeńileskendey boldı. Bul qız, bári bir, maǵan
isenbeydi. Sonlıqtan, durısın, aytqan shep bolmas dedim de,
moyınladım:

— Gúlay, men bunı tawıp algan edim.

— Áne, baǵanadan beri solay de. Men seni urlıqshı dep
dóhmet salmayman góy. Pákseń. Bilemen, — dep ol az-maz
jaypawsıradı da: — qayaqtan tawıp aldıń? — dedi.

Men qashan, qay jerden tawıp alganımdı, qalay tawıp
alganımdı qaldırmay sóylep berdim.

— Durıs, — dedi ol bir nárseni túsingendey: — Men bul
sharshını, Dúysen mollanıń qolında kórdim. Biziń úyge
kelgende, shay iship, tamaq jep, usı sharshı menen betin
sıpirğanın kórgenmen.

Dúysen molla bizikine de kelip edi. Men sirá abaylama-
ǵanman. Mınaw qızdıń shaqqanlıgın-ay, sezgirligin-ay, — dep
ishimnen aytsam da oǵan onsha isenbey:

— Sonıń sharshısı ekenin qalay dáliylleyseń? — dedim.

— Sen, házirshe, bul tuwralı tisińnen shıgarmay tur, — dedi ol ásterek. Ağam búgin azanda jumısqa keterde apama: «Túslikke Dúysen molla menen kelemen», — dep edi. Múmkin, ol keler. Sonda háreketlerin baqlap, saǵan dáliyllep beremen.

— Qalay baqlaysań? — dedim isenbey.

Apam maǵan shay qaynattıradı. Sonda otındı kóp etip jaǵaman, shaydı ashshı demleymen. Ol kisiniń ózi júdá tershil adam, sonnan soń terleydi... Shay kesäge terin tamızıp otırmayıdı góy?

Men Gúlaydıń bul aqılına tańlanarımdı da, tańlanbasımdı da bilmedim. Biraq, házirshe heshkimge bildirmey turiwǵa wáde berdim.

12-BÓLIM

Kún awıp ketken edi. Awıl xojalığı jumısshıları kelesi jıl ushın egis jer tayarlap atır. Apam da, ağam da jumısqa ketip qalǵan. Úydiń ishi jım-jirt. Qazandaǵı suwıp qalǵan tamaǵımdı ishtim de, ne de bolsa muǵallim bergen tapsırmanı tayarlap alıwǵa kiristim. Aradan qansha waqt ótkenin bilmeymen. Bir waqıtta asıǵıp-albırap Gúlay kirip keldi.

— Turdımurat, ne qılıp atırsań? — dedi sırttan pátlı kelse de, boságadan atlaǵan jerde gilt toqtap. Onıń úyde mennen basqa adamlar bar shıgar dep ırkilgenin sezdim. Kitaplarımıdı jiynamastan, sekirip turdım da:

— Ayta ber? — dedim.

— Ağam menen Dúysen molla úyge kelip, shay ishti...

— Awa, ayta ber? — dedim men Gúlay ángimesiniń izin aytqansha asıǵıp. Úydiń ishinde ekewimizden basqa adam bolmasa da, Gúlay sibirlap sóyledi.

— Shay ishti, terledi. Naǵız terlegen waǵında qaltasın qayta-qayta kórdi. Terin sıpırǵanday hesh nárse taba almadi.

Biraq, biziń apam úlken góne súlgini bermegende, teri kesäge tamıp otırı berejaq edi.

— Onda onıń bul sharshısı qardıń astında, skladtıń túbinde qalay qalǵan?

Gúlaydıń jası mennen úlken bolmassa da, mennen ári aqıllı, ári shaqqan hám ziyrek eken. Kóp oylanıp turmadı.

— Skladqa túskən solar ma, dep oylayman. Bolmasa, sharshısı qardıń astında qala ma?! Qaptı arqalap kiyatırıp, ózi tershil adam, betin sıpırganda, túsirip algan góy...

Ekewimiz de bir maydan otırıp, oylana baslaq. Ol da maǵan qadala qarap, ne aytarın bilmedi. Suq barmaǵın shekesine aparıp, oylanıp otirdı. Kúlgende betindegi oynaqshiytuǵın shuqır qıymılsız, appaq jázı ózinen ózi quwarıńqıraǵan. Birden ırǵıp túrgelip:

— Ne de bolsa onı keshte ekewimiz ańlıyıq. Ne qilar eken, — dedi ol.

— Qáte! Ol saq adam. Sen, eger taqıyıq isenetuǵın bolsań Meňlimurat aǵaǵa, ya baslıqqa aytсаq qáytedi? — dep edim, ol aytqanıma kónbedi:

— Áwele anıǵına jeteyik. Quri alapaǵa shawıp, olardı da, ózlerimizdi de masqara etip alarmız...

— Onda ne qılamız? — dedim men taǵı.

— Sen usı sharshını Dúysen mollanıń úyine apar. Kisige kórinbe. Úyiniń qaptalındaǵı pishen qorasınıń awzına tasla. Bálkim, kórip, alar. Sonnan soń belgili boladı.

— Almasa ne qılamız? — dedim isenbey.

— Sen qorıqpa. Eger kisiniki bolsa, almaydı. Al, óziniki bolsa, tap almay ketpeydi.

Jurttıń bári Dúysen mollanı «dúnyaparaz, dúnya aldına shıqqan kisi» deytuǵın edi. Men «kisiniki bolsa da aladı góy» dep oylap edim. Gúlay meniń qıyallarımdı túsingendey.

— Sen, oylanba. Óziniki bolsa alatuǵını sózsiz. Kisiniń kir sharshısın kisi ala ma? — dep júdá bilgishsindi. Gúlaydín bul aqlında jan bar sekilli kórip, aytqanlarına kóndim. Kónbewge de ilajım joq. Sebebi, oǵan qarsılasqanday hesh dáliyl basıma da kelmedi.

— Olay bolsa házir-aq aparayıń, — dedim de kitaplarımıń jiynastırı berdim.

— Joq, házir aparma. Jańa biziń úyden shıgıp úyine ketti. Bir jaqqa ketken soń apararsań. Al, Sársenbayǵa da isenip júrme, kórinbe, — dep ol meni kútá aqıllandırıp qoýdı. Gúlaydín aytqanına kóndim. Biraq, ol ketkennen keyin tınıshsızlana basladım. Turıp-taqatım, otırıp-parasatım bolmadı. «Esemurat ǵarrınıń rastan-aq haq bolǵanı ma? Sonsha adamlar «urı» dep onı qamattı. Endi ol qalay aman qutilayın dep tur...

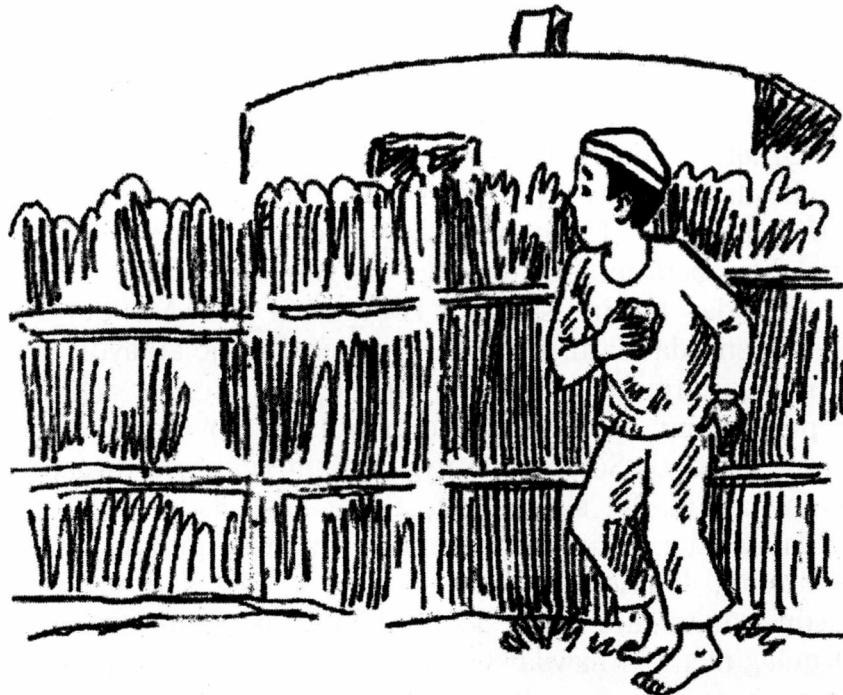
Gúlay ketken soń kóp otıra almay, úyden shıqtım. Dúysen mollanıń úyi bizikinen qashıǵıraq bolsa da, ara ashıqlıq edi. Uzaqtan qarap turman. Úyi átirapında qıbirlaǵan bende kórinbeydi. Tím-tırıslıq. Qamıs qoraniń tasasında bolmasa, hesh bende joq. «Házir qolay payıtı eken» dedim de, solay qaray júre berdim. Yarım jolǵa barganda, esime onıń iyi tústi. Sonday bir iri, sarı ala kópegi bar edi. Mendey bala túwe úlken adamlarıda da úyiniń dógeregine jolatpaydı. Endi sonnan qorqtım. «Eger adam joqta úyine barsam, iyi tútip jep putımdı-put, qolımdı-qol etip taslaydı góy» dep, bir ilaj tabıwdı oyladım. Sóyttim de úyge qaytip kelip, dasturqannan eki nan aldım. Iyt shıǵágoysa, aldına taslayjaqpan.

Usılayınsha, ózimshe batırsınıp, nandı qoltığıma qısıp kiyatırman. Dúysen mollanıń úyine de jaqınladım. Biraq, júrisim azmaz páseńleyin dedi. Eki kózım úydiń átirapında, eki qulaǵım tıń-tıńlawda. Úyin aynaldırıp tutılǵan qorasınıń awzına bara almay, shetten siǵaladım. Gúlay aytqan pishen

qoraniń awzı júdá ishkerirekte eken. Házir ılaqtırayın desem, jetpey jolda qalıwı mümkin. Barıwǵa sol kárada iyi bar ma, dep taǵı tartındım. Ne de bolsa sharshınıń ishine kesek túyip ılaqtıra qoyayıń dep qıyallandım. Taǵı «kesegim jerge túskennen keyin sharshı bólínip kete qoysa ne jaqsı, bolmasa, ishine kesek túyilgen sharshıdan iyesi güumanlanadı...», dep oylanıp tursam, artımnan birew kelip qalıptı.

— Haw, bala, ne qılıp tursań?!

Jalt qarasam, Dúysen mollanıń ózi. Hawlıqqanımnan qoltıǵımdaǵı nandı jerge túsirip ala jazladım. Iyi alısırqaqtı, izinde kiyatır. Qanday báne tabarımdı bilmey, qashayın desem iyi quwıp jetip, toz-tozımdı shıgarar dep, jáne qorqtım.

— Apań búgin de qorqıp shıqtı ma? — dedi molla maǵan jaqın kelip. Bunısı júdá qolay tústi. Jaqında ǵana biziń apam túsinde qorqıp, usı kisige jup nan sadaqa bergeni esimde bar edi. Qoltığıma qarasam, taǵı jup nanım bar. Bul kisi de usını kórip aytqan eken. Maǵan da ap-ańsat dáliyl tabıldı.

— Awa, ata, — dedim de qoltığımdaǵı nanlardı aldım. — Minekey, jup nandı sizge berip jibergen edi.

— Qáne, úyge júr, — dedi ol nanlardı qosaqlap alıp. Úyne birge bardım.

— Usı bolǵanı ma? — dedi úyge kirgen soń. — Apań shay, qant berip jibermedi me?

Albırıqlayın dedim. Biraq, awzıma qalay túskenen bilmeymen:

— Úyde shay túwesilgen eken, ata, — dedim birden.

— Yaqshı, kete ber, — dedi de eki alaqańı menen betin siypalap pátıya berdi. Endi shıǵıwım aqırzaman boldı. Iyt shabalanıp shıqsa, taslaytuǵın nanım joq. Mınaw kisiniń ózine shıgarıp sal deyin desem, qaltamdaǵı sharshını taslay almay qalay ketemen. Ne de bolsa shıǵayıń dep, qapıdan shıqqanım, iyt kórinbedi. Awzı tamnıń esigine qaratılǵan kishkene bas-paǵ qora tur. Usı jerge taslasam ba eken, dep oylandım. Taǵı da bul baspaǵ qora góy, mümkin, onıń ishine kirmes. «Gúlaydıń aytqanın isleyin», dedim de ayaǵımdı ǵaz-ǵaz basıp pishen qoraǵa qaray júrdim. Qasaqana, tap pishen qoranıń awzında basın eki ayaǵınıń arasına suǵıp, iyt jatır. Júregim «suw» ete qaldı.

Úydiń oń jaǵına aynal-dım. Bul jerde de qolaylı orın joq. Shıǵıp kete be-reyin desem, iyt kórip

qoyadı. Ne de bolsa qaytip úyine taslayın dep ishkerige kirip edim.

— Ey, zańgar, nege ketpey jürseń?! — dedi molla jekirinip.

— Iytten qorqıp turman, ata, — dep jilamsıradım. Ol kisi ornınan túrgelip meni iytten ózi shıgarıp salmaqshı boldı. Izine erdim. Biraq ol iytti uslaǵan joq. Qolına bir shıbiq aldı da, iytin quwıp jiberdi. Men taysalaqlap júrmen, sirá kózdiń tasasın ala alatuǵın emespen. Bir waqitta ol jerden bir nárseni ala berip edi, jumbarshaqlap turıp sharshını qoranıń awzına ılaqtırdım. Ol da tap diydilegen jerime tústi. Qaytip artıma qaramastan mollanıń qaptalı menen zińgıp kettim...

13-BÓLIM

Gúlaydıń ákesi Seralınıń saqalında bireń-sarań aq bar, sonda da biziń aǵama qaraǵanda jası kishi bolsa kerek. Úuge kele góysa apamdı mudam «kishe» dep, birese «jeńge» dep dálkeklesedi. Úge kóbirek kelgennen soń, meni de onsha jek kórmeydi-aw dep bayqas etemen. Keshte Gúlay menen oylasayıń dep úyine barsam, ákesi menen Dúysen molla jáne shay iship otır eken. Olar ekewi onsha tatiw siyaqlı emes edi, sońğı kúnleri ekewiniń qalay dos bolıp ketkeni meni tańlandırdı. Óytkeni, bir jola ekewiniń urısqanına, bizler balalar túwe, úlkenler de gúwa bolǵan. Biraq nenıń ústinde urısqanın sonda da bilmegenmen. Ele de anıq bilmeymen. Áytewir, jazdıń kúnleri edi. Seralı menen ol suwgá talas-qań shıgar dep shamalayman. Sonda olardı meniń aǵam arashalaǵan edi. Dúysen mollanı házir kórgende júregim silkinip ketti. Biraq sır bergim kelmedi.

— Há inisi nege keldiń? — dedi Seralı. Bul kisi bárhamma meni «inisi» deydi. Ya inim demeydi usıǵan qarap bazda jaqsı kóretuǵının-da jek kóretuǵının-da túsinbey qalaman. Yamasa meni kórse tisi qıştıy ma, dárriw sógedi de. Biziń

xalıqta jasúlkenlerdiń jas kishilerdi sógiw ádeti de... Usı saparı da «sókpese bolar ediw-aw» dep tursam túsi suwiq kelbeti qatallaw kórindi.

— Gúlay kerek edi, — dedim men.

Molla Seralığa, Seralı mollaǵa qarap qoydı. Sonıń arasında terlep otırǵan molla betin sıpırdı. Qarasam men taslaǵan sharshı. «Há!» degenimdi bilmey-aq qaldım. Bunnan molla seskenip ketti.

— Násheni ushırdıń góy, zańgar, — dedi molla jatqan ornınan ushıp turıp. Men taǵı da hiyileaptı.

— Ata, kesheden beri tumawlap, ilelep júrmən, — dep bir búyırımdı qıstı.

Ileleseń úyińde nege jatpaysań? — dedi Seralı dawısın pátłendirip. Men Gúlay menen tapsırma tayarlawǵa kelgenimdi ayttı. Bunnan keyin olar maǵan kewil awdarmadı. Özli-özli sóylesiwe qaradı.

— Özimizdiń oqıwǵa balalardıń házirgidey iqlası bolǵanda shetinen iyshan bolar edi, — dedi Seralı qolındaǵı kese-sin jerge qoyıp. Men de qulaǵımdı túrtip tıňlap otırmən. Heshqaysısınıń meniń menen isi joq. Biraq Dúysen molla múlgip Seralınıń sózine juwap bermedi. Sonıń arasında Gúlay kirip keldi.

— Baǵanaǵı kitabıńdı ber? — dedim oǵan kiriwdən-aq. Gúlay meniń tásilimdi túsinip:

— Özime kerek, — dedi meni jaqtırmaǵan kisi uqsap.

— Onda birge tayarlanayıq.

— Ağam jibereme, — dep jińishke dawıslı Gúlay ákesine qaradı. Ákesi esitpegendey bolıp otır edi. Dúysen molla:

— Qızıń kete bersin-be? — dedi oǵan. Seralı basın shayqap ruqsat bergen soń Gúlay ekewimiz juwırıp shıǵıp kettik.

Ay búgin de kórinbeydi. Aynala tas túnek qarańğı. Biraq qar epeleklep jawıp az-maz jaqtılı bolıp tur. Gúlaydıń úyinen táwir-aq alıslap kettik. Dáslep biziń úyge qarap jürsek te bílayıraq barıp irkildik.

— Turdımurat, — dedi Gúlay sibirlanıp, — Kórdińbe sharshısın alıptı.

— Kórdim, sen aqıllı ekenseń, — dedim onı qoshametlep.

— Onda ańlıyıq, — dedi Gúlay jáne bilgishlenip.

— Qalay ańlıymız?

Meniń oyımsha búgin tünde bizikine otırıp-otırıp bir jaqqa barar.

Men onıń málshátine kóndim de:

— Sayıptikine barayıq, — dedim oğan. Sebebi dalada kóp otıra beriwge bolmaydı. Kún ayaz. Anıq tumaw tiyse erteń oqıw bar.

— Meyli, — dedi Gúlay. Sóytip Sayıptikine qaray júrip baratırmız. Jáne meniń esime bir nárse tústi.

«Ańlıǵanımız qalay? Taǵı da basqa úyde otırǵanımız qalay? Házır shıǵıp ketse ne bilemiz?» degen oyǵa kelip:

— Toqtap tur, — dedim Gúlaydıń shalǵayınan tartıp, — Hesh jerje barmayıq. Ekibastan seni aǵań biziń úyde otırıptı dep oylayıdı. Siziń iyt bolsa ózińe tanış. Seni kórse úndemes, Tap siziń jer tóleniń awzına barıp jatayıq. Dúysen molla qayda barar eken.

Meniń keńesim Gúlayǵa maqul tústi. Kóp irkilmesten izimizge aylandıq. Qar ele jawıp tur. Tóleniń awzına keldik te timitırıs otıra berdik. Ishten ya sırttan kelgen adam kórinbeydi. Heshqanday díbis esitilmeydi. Quri otırmız. Qasaqana búgin awıllar da erteden jatpaydı. Terezelerden shıralar jaltırap tur. Waqt sirá ótetugın emes. Állen waqitta shiyqıldap esik ashıldı. Abaylap qarasaq molla eken. Bir-birimizge asılıp otırmız. Ol dalaǵa shıǵıp tamdı bir ret aynaldı da, qaytadan

ishke kirdi. Bizler endi onı ketetuğın shıgar dep oylağan edik. Qaytip kirgenine hayran boldıq.

— Nege ketpeydi eken? — dep sibirlandı Gúlay.

— Jatıp ketpekshi shıgar, — dedim mende gúbirlep, ekewimizdiń sózimizdi sırttan kelgen adam esitiwine imkaniyat joq edi. Sóylesek birimizdiń qulağımızǵa birimiz awzımızdı basıp, sóylesemiz.

— Kóknar ishken adam qorqaq boladı deydi. Qorqıp otırǵan shıgar, — dedi Gúlay. Usı waqitta meniń esime Qapapalek tuwralı bir nárseler keldi. Ol kisi kóknarǵa toyıp alsa qumırsqadan qorqıp jerde jatpaydı eken. Múmkın bul da Seralını ertip ketpekshi shıgar degen qyalda otırsam birew art betimnen kózdi basıp qaldı. Endi jüregim tarsa ayrılıp kete jazladı. Gúlay túrgele sala sitıp baratır.

— Toqta, Gúlay, — dedi jańaǵı kózimizdi basqan birew. Sóytti de kózimdi jiberdi. Qarasam Sársenbay. Biraq qorqqanımdı bildirmewge tırısıp baqtım.

— Qaydan jürseń? — dedim men Sársenbayǵa sibirlap.

— Tóleden, — dedi ol qısqa ǵana. Gúlay da qaytip keldi.

— Aytpasańız aytpań, men de bilemen, — dedi Sársenbay, — Házir sizlerdi ağama tutıp bereyin be?

Men ashıwlanylıp, Sársenbaydı qapsıra qushaqladım. Gúlay da asıldı. Sóytip qashpaqshı boldıq.

— Toqtań, — dedi Sársenbay áste-aqırın kúlip. — Sizlerdiń ne ushın kelgenińizdi kúni menen baqlap otırman. Men sizlerden burın kelgen edim... Úshewimiz birge ańlıyıq.

Sársenbay bayağı bizler Gúlay ekewimiz sharshı jóninde oylasqanımızda ne ushın bir nárse aytpaqshı bolıp kelgenin hám bizlerge ókpelep ketkenligin sibirlap aytıp berdi. Bunnan soń úshewimiz tınısh otırdıq. Aradan kóp waqıt ótpey-aq Dúysen molla shıqtı.

— Endi qaytar, — dedi Gúlay qulağıma awzın taqap.

«Indemeń» degendey Sársenbay ekewimizdiń de iynamızden basıp qoýdı. Bizler ishten kórip otırmız. Dúysen molla dalaǵa shıgıp ján-jaǵına qarap turdı. Eki qolın sozıp kerildi. Awzına alaqańın basıp ásten-ásten jótelip aldı. Izin ala Seralı da shıqtı.

— Házır waqtı eken, — dedi molla. Seralı sóylegen joq. Ekewi úydiń átirapına aynala qarap biraz turdı. Ján-jaqtan tiń-tińladı. Sóytti de Dúysen mollanikine qaray júre berdi. Olar ádewir jerge bargannan keyin bizler de ornımızdan qozǵaldıq. Sonıń arasında olardıń hárqaysısı qollarına bel alıp baratırǵanın kórdik. Bizler, dáslep áwelinde úy iyesi Seralı Dúysen mollanı shıgarıp salmaǵa baratırǵan shıgar dep oylaǵan edik. Endi oyımız natuwrı ekenine isene basladıq. Sonnan olar hesh jerde irkilmey, tappa-tuwrı awıldıń arqasına qaray baǵdar aldı.

Awıldıń arqası qalıń toǵaylıq. Awıl adamlarınıń sol toǵaylıqtan kimi arqalap, kimi eshekke artıp otin ákeletuǵın

kishkene soqpaǵı bar edi. Olar qasaqana bul soqpaqtan júrmedi. Jolsız dizilisip ketip baratır. Ara-tura artına burıladı. Lekin, bizlerdi ańgarmaydı. Olardan ádewir keyinirek izlerinen ere berdik. Tek qaraların zorga kóremiz. Olar tez-tezden ırkilip ján-jaǵına azmaz qarap turadı da, jáne tezlik penen alǵa qádem taslaydı. Sóyte-sóyte awildan eki shaqırımday alıslap ketti. Qalıń toǵayǵa kirdi. Bizler qápelimde olardan aljasıp qalmaw ushın kútá saqlıq penen qádemlerimizdi de jiyilettik.

Olar náhán torańǵıldıń túbine barıp ırkıldı. Molla torańǵıldan batısqı qaray azǵana júrip, buqqıshlap bir jerge kirdi. Demde olardıń ekewi de sol jerde kórınbey qaldı. Azmazdan keyin ekewiniń qazıp atırǵanın abayladıq.

— Uǵındıńızba, menińshe, — dedi Sársenbay. — Skladtı urlaǵan usı ekewi. Men sklad urlandı degennen-aq meniń aǵam menen Gúlaydıń aǵası urlaǵan bolsa kerek deyjaq bolıp, ózimdi áreń ırkkenmen. Sebebi, sklad urlanatuǵın tünde bular ekewi biziń úyde bolıp, kóp sibırlasti. Al, tún yarıminan awǵanda, uyqıdan oyanatuǵın bir ádetim bar edi, qarasam, ekewi sırttan haplıǵısıp úyge kirdi. Jáne sibırlasıp kóknar ishti...

Usı waqtta men Gúlayǵa «seniń ákeń de urı eken góy» dep aytpaqshı boldım da, ol birden arga shıdamay haplıǵıp ses shıgarıp qoyar dep qorqtım. Sóytip oǵan qarasam, tula bedeni titirenip tur. Shıdamay alǵa qaray juwırıp ketkisi kelip turǵan sekilli... Sársenbay ekewimiz eki jaǵınan usladıq ta jıldam awzın bastıq. Óytpesek áshkaralanıp qalıwımız sózsiz edi. Sóyttik de, onı súrey sala bılayıraq shıqtıq. Ol bar kúshi menen shatqayaq salıp, ayaqların tepsinip, bizlerge kúsh ber-mey kiyatır. Sonda da, awzın jazdırmadıq. Júrisimiz ónbedi. Bılayıraq shıqqannan keyin erkin dem alsın dep awzın sál bosatıp edik, Gúlay sıńsıp-sıńsıp jılap jiberdi.

— Bul shala molla seniń aǵańdı da azǵırǵan góy, — deyin desem, Sársenbay ókpeleyme dep tartındım. Degen menen Sársenbay ózine bekkem siyaqlı edi. Gúlay únsız jılawın dawam etpekte. Ekewlep onı qanshama tınıshlandırmıştı bolsaqta, ol jılay beredi, jılay beredi... Geyde murnın tartıp:

— Biziń aǵam, — dep dawısı dirildeydi de keynin aýta almaydı. Sirá jubata almaymız. Degen menen urları anıqladıq. Sóytip úshewimiz de izge qayttıq. Birinshi biziń úyge keldik. Apam tınıshsızlanıp, esikke arqasın berip, jolǵa qarap tur eken.

— Turdimuratpisań? — dedi ol bizlerdiń júrisimizden tanıp, — usı waqqa shekem ne qılıp júrsız? Haw kópsız góy?? Jılap júrgen kim? Gúlay ma? Haw, qız balanı da jılatama eken? Joldasıń kim, Sársenbayma? Sársenbayjan, sen elge tárbiyashi mollanıń balası ediń góy. Ortańızda bir qız bala nege jılap kiyatır?

Sársenbay da úndemedi, men de úndemedim. Maǵan salıwlı tósek bar eken. Sonıń ústine Gúlaydı jatqarıp, Sársenbayğa: «jubata tur» dedim de, asıgıs shıgıp kettim. Qıyalım bul awhaldı Meńlimurat aǵaǵa tez jetkeriw...

Qar ele jawıp tur. Aynala jım-jırt. Abaylap qarasam, biziń úyge qaray kiyatırǵan birewdiń qarası kórindi. Shaması izimizden ańlıp jürgen birew bolsa kerek, degen oy menen qoranı aynaldım da, tasa-tasa menen Meńlimurat aǵanıń úyine qaray juwırdım. Onıń jayıniń áyneginen ele jaqtı shıgıp tur. Qarap edim, ishten heshkim kórinbedi. Dárriw áynegin qaqtı. Dıbıs joq. Artıma qarasam, baǵanaǵı kóleńkedey bolıp kóringen birew jáne izimnen kiyatır. Shır-pırim shıgıp tur: «Usınnan Meńlimurat aǵa tez shıǵa qoymasa, mınaw birew meni uslap aladı-aw». Ayıp bolsa da Meńlimurat aǵanıń áyneklerin qaytadan qattı-qattı urdım.

— Kimseń? — dedi ishten birew. Meńlimurat aǵanıń dawısın tanıdım. Biraq, ol uyqlıly-oyaw bolsa itimal. Tez shıǵa qoymadı. Onı asıgıslıq penen kútıp tepsinip tur edim. Sheńgeldey pánje birden jelkemdi qısti. Baqırayıń desem, úlken qol awzımdı japtı. Bóbektey jeńil bolsam kerek, qushaqlaǵan kisiniń qolında tipırshılawım menen kete berdim. Betine qarayıń desem de qıymılday alatuǵın emespen.

— Tisińnen shıǵaraşań ba? — dedi ol pánjesi menen betimdi qattı qısıp. Ol báribir awzımdı bosatpaydı. Eger, tegerań awzım bosatılıp lebiz shıǵarıwǵa imkaniyat tuwsa «Meńlimurat aǵa!» dep baqırmaqshıman.

Bir waqitta ol tislenip turıp, álle nárselerdi aytı basladı. Dawısınan Dúysen molla ekenin tanıdım. Meńlimurat aǵanıń úyinen qansha uzaqlap ketkenimizdi bilmeymen. Jerge sılq ete qaldım. Moyın omırtqam úzilip ketkendey boldı. Tikleneyin desem, boyım zil. Tentireklep barıp jambasladım.

— Turdımuratpisań? — dedi birew. Qarasam — Meńlimurat aǵa. Bar kúshimdi salıp ornımnan ırǵıp turdım. Ol bir qolın moynıma salıp qushaqladı. Túsım ekenin de, ońım ekenin de bilmeymen. — Jańaǵı kim? — dedi ol.

Dúysen molla Meńlimurat aǵanı kórgennen keyin ǵana naylaj meni taslap qashqanın jańa ǵana túsindim.

— Molla, — dedim men. Basqa sózge shamam kelmedi. Sonıń arasında qaydan kelgenin bilmeymen, Sársenbay da payda boldı.

— Ne qılıp júrsız? — dep soradı Meńlimurat aǵa. Bizler oǵan búgin ózlerimiz baqlaǵan gúllán hádiyeni jıldam-jıldam aytıp berdi.

— Ooo, balalar, olar sizlerdiń ańlıǵanıńızdı bilip, sońınan ózlerińizdi ańlıǵan ekenǵoy? Ele-ám aman qalǵanıńız... — dep Meńlimurat aǵadan endi ne qılıwımız kerekligi jóninde keńes soraǵan boldıq.

— Úshew edik. Gúlay Turdımurattıń úyinde jatır, — dedi Sársenbay.

— Nege?

— Ákesiniń de urı ekenin bilip talıp qaldı.

— Turdımurat, úyińe basla, — dedi Meńlimurat aǵa.

— Men dalaǵa shıǵaman degenshe molla seni qansha jerge shekem kóterip ketken,... — dedi Meńlimurat aǵa biziń úyge jetkennen keyin. Sóytti de ol ishke kirip Gúlaydı kórdi de:

— Aynalayıń, qapa bolma, jür úyińe ertip aparayıń, — dep onı túrgeltip, — sizler de júrińler, birge baramız, — dedi.

Sársenbay da, men de qarsılıq etpedik.

Gúlaydıń úyinde ákesi joq eken. Onı anasına tapsırıp, Meńlimurat aǵa menen kettik.

Baǵana Dúysen mollanıń qattı qısqanlıǵınan qorqıp jerge taslap jibergeninen, tula bedenim qaqsap baratırsa da, olardan qalǵım kelgen joq.

Dáslep başlıqtıkine bardıq. Ol tez-tez bes-altı adamdı jiynadı. Sóytip túnniń yarımı awǵannan keyin Meńlimurat aǵa bizlerge:

— Toǵayǵa, dán kómilgen jerge baslańlar, — dedi. Meniń júriwge shamam kelmedi...

Olardı Sársenbay baslap ketti.

14-BÓLIM

Eki kún udayına qar jawsa da, búgin hawa ashıq edi. Appaq qar kúni menen shaǵılısıp álemdi kúndegisinen de jaqtılandırıp jibergendey, kewillerimiz xosh. Kóshede qar ilaqtırısıp oynaǵan balalar kóp. Bizlerde dene shınıqtırıw sabaǵı edi. Meńlimurat aǵa muǵallim bolıp kelmesten burıngı oqıtqan molla «Qısta qarda oynamamańlar, issida suwǵa shomılmańlar» deytugın edi. Meńlimurat aǵa kelgeli dene shınıqtırıw degen ádet bizlerdiń súyikli sabaǵımızdıń birine aynaldi. Ol usı sabaqtı baslarda «densawlıǵıńız ushın paydalı» dep kóp úyretken edi. Bul sóz qulaǵımızǵa birinshi márte tiygende bárimiz mollanı eslep, taǵlimatları biykar bolsa kerek, degen ugımda bolǵanbız.

Mollanıń minaday ádeti bar edi: Bazda ol sabaq oqıtıp atırǵanda birew esikten bas suǵıp namazǵa aytıp namaz xabarın aytsa, sol ólı ushın mollamızdıń shınnan qıylanǵanın da, quwanǵanın da bilmeymiz. Biraq quwjińlap, ornınan sekirip-aq turadı. Qasındaǵı

gewishin ayağına shala-sharpi kiyip, kóbinese bizlerdi de umitadı. Ol asığıs esikten shıgıp baratırǵanda «demi túwesilgen eken-á» degenin-aq esitip qalamız.

Şinində da, ol bárqulla «adamnıń demi sanawlı boladı, túwesilse óleseń» dep qulaǵımızǵa da quyıp taslaǵan edi. Oǵan isenip men de: «demim túwesilip qalmaǵay» dep kóp oylaytuǵın edim. Qáne, oylamay da kórshi! Ólgendi kim jaqsı kóredi! Aqsham jatqanımda usı esime túse qoysa, tez-tez entigip demimdi túwesip almayın dep, siyreklew dem alıp jataman. Kózim uyqıǵa ketkenshe erinbey, neshe ret dem alganımdı barmaq búgip sanayman.

Ádepki gezleri Meńlimurat aǵa dene shınıqtırıw sabaǵında juwır dese (bir ózim emes-aw hámme de sonday) eísemnen qara tas basqanday bolıp júretuǵın edim. Sebebi, juwırıp bolǵan soń júregiń dúrsildep ústi-ústine qansha dem alasań! Eger, sóytip júrip demiń birden túwesilse-wássalam! Ózińdi ya beyishtiń esiginde, yamasa dozaqtıń tórinde kóreber!

Usı oylardan qutqarǵan Meńlimurat aǵaǵa ishimnen raxmet aytıp jüremen... Degen menen, Meńlimurat aǵa kelgeńe deyin pisıldap juwıra almaytuǵın kómpek balalar endi shaqqanlasıp ketti. Juwırıwǵa hámme de úyrengен. Qaytama dene shınıqtırıw sabaǵı baslansa, burıngıdan da kewilli, úlken waqtı xoshlıq baslanadı. Dene shınıqtırıw ekige bólínip jarısıwdan baslanadı. Jarıstiń baslanar aldında Meńlimurat aǵa bizlerdi ekige bólip, ortada ózi qızıl jalaw uslap turadı. Bul «Qızıl jalaw oyını» dep ataladı.

Oyınnıń tártibi boyınsha dizilisen gúllan balalar tepsıteń eki toparǵa bólinedi. Muǵallim eki jaqqa teń qashiqlıqta, ortada turıp, oyın baslanadı. «Bir, eki, úsh» dep sanasa bolǵanı, hár tárepten bir bala muǵallimge qaray juwırıp, onıń qolındaǵı qızıl jalawdı aladı da qarsı táreptegi dizbe qatardı

bir aynalıp, óz toparına keledi hám náwbeti jetip juwíriwǵa qolaylasıp turǵan óz táreptarına ákelip beredi. Solayınsha birinshi ekinshi balaǵa, ekinshi úshinshi balaǵa (qızlarda er balalar menen teń, eger náwbette qızın kútip tursa sógan) beredi. Qarsı tárepte dál solay isleydi, biraq óz tárepiniń janashırı bolıp juwíradı... Sonnan eń aqırǵı bala qızıl jalawdı muǵallimniń ózine ákelip uslatıwı tiyis. Qaysı tárepten sońgi juwírgan bala birinshi bolıp muǵallime jalawın uslatsa, solardıń toparı utqanı!

Qanday — qızıq! Hátteki sharshaǵanıńdı bilmeyseń! Ya jánjel, ya shawqım kóterilmeydi.

Burınları eki dizesi órim-órim bolıp jırtılǵansha asıq oynaytuǵınlardıń biri men edim. Endi berilip asıq oynaǵan balalardı jek kóretuǵın boldıq. «Asıq oynaǵan azar, top oynaǵan tozar»... dep burınları adamlar aytsa, jek kóretuǵın edik, endi usı sózdi oqıwdan qashıp júrgen balalarǵa, sabaqtan

tómen oqıytuǵın balalarǵa ózlerimiz aytatuǵın boldıq. Bas bolıp ózim aytaman.

Mine, búgingi oyın da qızıp ketti. Kún qattı ayaz bolsa da, heshkim tońganday emes. Biraq, hámmesiniń de murnınıń ushları qızargan. Sonda da suwiqtı elestirip júrgen hesh birewi joq. Hárbir bala júregi dúrsildep qızıl jalaw qolına tiygenshe asiğis türde shırpınıp tur.

Oyınnıń qızığı menen jańa óana ortada turǵan Meńlimurat ağanıń qápelimde qayda ketkenin ańlamay qalıppız. Bir topardı men, ekinshi topardı Sársenbay basqaratugın edi. Biziń topardıń balaları Sársenbaydikinen oziwǵa qarap edi. Álleqayaqtan payda bolǵan Meńlimurat ağanıń dawısı shırıstı buzıp ketti:

— Tarqalıńlar! — dedi, ol buyrıqlı hawaz benen.

Bunday buyrıq komanda tek sabaq pitkende óana bolatuǵın edi. Oyın menen sabaqtıń pitkenin de bayqamay qalıppızaw, dep tańlanısıp, tarqawımız benen juwıra-juwıra klasqa

kirdik. Barsaq aqsaqal, awıl xojalığınıń başlığı, taǵı bir jigit otır. Anaw jigitti burın bir kórgen sıyaqlıman. Ol rayonlıq bilimlendiriliw shaqabınanman, dep bizlerge kóp násiyatlar aytıp, muǵallimdi maqtap ketken sol edi. Búgin qanday jańalıq bar eken dep hárqıylı qıyalǵa shúmip, ornımda únsız ǵana otırdım. Jańa ǵana dene shınıqtırıw sabaǵında juwırısqan balalardıń birazı haplıǵıńqırap ele solıǵın basalmay atır. Al aqsaqal, awıl xojalığı başlığı, rayonlıq bilimlendiriliw shaqabınıń adamı muǵallimniń otıratuǵın ornında otır. Muǵallim olardıń bir qaptalında tikeyip turıptı.

— Balalar — dedi Meńlimurat aǵa bizler jaylasıp bolǵannan keyin. — Awıllıq keńestiń başlığı, yaǵníy aqsaqal sizler menen sóylespekshi.

Aǵam menen awıl xojalığınıń jiynalısına barganda usı kisiniń sóylegenin kóp kórgenim bar. Ózi geyde qızıp, dawısınıń barınsha baqırıp sóleytuǵın adam. Eger ol biziń mınaw kishkene klastıń ishinde tap sonday etip sóley qoysa, jańğırtıp jiberer dep oyladım. Joq, ol olay etpedi. Ornınan qozǵaldı da, tamaǵın bir qırınıp qoydı. Ósik murtların birim-birim sıypadı. Bizler onı ne aytar eken dep ań-tań bolıp otırmız.

— Sizlerdiń tapqırılıǵınıń ushın, — dep basladı ol ólpeń dawıs penen, — dáslep raxmet aytaman! Sizler bizlerdiń qáteligimizdi taptıńız. Esemurat ǵarrıda gúna joq eken. Onı ǵáremetten qutqardıńız. Ákeń bolsa da áshkaralap, olardıń qılmısların ashıp bergen Sársenbayǵa, Gúlayǵa, olarǵa doslıq penen birge júrgen, basqarǵan klaskom Turdimuratqa raxmet aytıwǵa keldik. Meńlimurat aǵa menen awıl keńes başlığı, aqsaqal, qol qıstı. Olar menen qatara otırǵan jigit, rayonlıq xalıq bilimlendiriliw bóliminiń xızmetkeri birinshi bolıp qol shappatladi. Bizler de onı quwatlap, qol shappatladiq...

Kúilmegende maǵan sóz berdi. Dáslep ne derimdi bilmey oylanıp qaldım. Kúni menen heshkim elestirmegen oylar esime tústi;

Ótken jılǵı jaz!.. Eger Meńlimurat aǵa kelip bizlerge hesh nárse úyretpegende, «demimiz sanawlı» degen qorqınısh penen, yamasa, onday oylardı umıtıw maqsetinde, aşır oyınına berilip dizemiz tesiler edi, bolmasa qawın urlıqta júrip shanishqı túwe shoshqa ańlıǵan qoriqshınıń miltígına nishana bolar edik... Usınday jaman qiyallarıń bárshesin qiyalımda izli-izinen ózimshe saybaǵıslap oylandım. On úsh jastaman. Oylanıp sóyletuǵın jastaman. Muǵallim de oylanıp sóylew haqqında, 10—13 jastaǵı aqıllı balalar haqqında kóp-kóp ápsanalar, rawiyatlar aytıp bergen... «Aqıllı adam qısqa sóyleydi» dep te Meńlimurat aǵa talay ret aytqan... Kúilmegende;

— Bizlerdi bunday kúnge jetkergen Meńlimurat aǵaǵa raxmet! — dedim kúshli dawıs penen.

Klastaǵı balalardıń hámmesi meniń oylaǵan oyımda bolsa kerek. Bári teńnen shuwlasıp, meniń sózimdi quwatladı:

— Durıs! Muǵallimge raxmet! Meńlimurat aǵaǵa
raxmet!!! — desti bári jabırlasıp.

Ne ushın muǵallimge raxmet aytıp atırǵanımızdı aqsaqal
muǵallimniń ornında qatara otırǵan úshewi de túsinip,
jadırasqan túr menen birden qol shappatlaǵanda, klass ishi
burıngıdan da kúshli jańgırıp ketti.

Aqsaqal ornınan turıp, Meńlimurat aǵanı súyip alganda,
bárimız ornımızdan turıp jáne qol shappatladıq...

1957-jıl, Nókis.

Tólepbergen QAYÍPBERGENOV

MUĞALLIMGE RAXMET!

«Bilim» baspası
Nókis — 2016

Redaktori *R. Paluaniyazova*
Kórk. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *Z. Allamuratov*
Operatorı *A. Begdullaeva*

Licenziya: AI №108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Basılıwǵa ruqsat etilgen waqtı 22. 09. 2016-j. Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. «Times KRKP» garniturası. Ofset baspa qaǵazı. Ofset baspa usilindä basıldı. Kólemi 5,5 b.t. 5,11 shártli b.t. 6,2 esap b.t. Nusqası 2000 dana. Buyırtpa № 542 .

«Bilim» baspası, 230103. Nókis qalası,
Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Elektron mánzıl: bilim.baspa@inbox.uz

JSHJ «NISO POLIGRAF»ında basıp shıǵarıldı.
Tashkent oblastı, Orta Chırchiq rayonı «Oq ota» KFY, p.Mashal,
Markaz kóshesi, 1.

«BILIM»

ISBN 978-9943-4434-9-5

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-4434-9-5.

9 789943 443495